АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЧЕРКАЩИНІ

Археологічні дослідження на Черкащині

«СІЯЧ»
Черкаси
1995

ББК 84 Ук. 7
А 87

Збіркою «Археологічні дослідження на Черкащині» (випуск 1) відкривається друк матеріалів про розкопки і розвідки пам'яток археології краю. Він є спеціальним випуском науково-популярного збірника «Краєзнавство Черкащини». До нього увійшли статті, починаючи з епохи пізнього палеоліту до пізнього середньовіччя, в яких дається характеристика пам'яток, їх хронологія, періодизація, культурно-історична приналежність. Описуються археологічні знахідки — знаряддя праці, зброя, посуд, прикраси та ін. Приділяється увага з'ясуванню питань господарства, побуту, вірувань, антропологічної характеристики і ролі різних племен в історичному процесі.

Збірка розрахована на археологів, етнографів, істориків, вчителів історії, працівників музеїв, краєзнавців, а також на широке коло читачів, які цікавляться археологією та давньою історією Черкащини.

А 0504000000 без оголош.
95

ISBN 5:7707—6746—4

Редакційна колегія:

П. П. Соса (відповідальний редактор), канд. істор. наук Т. М. Нераденко (науковий редактор).

Рецензенти:

Доктор історичних наук Мурзін В. Ю. (ІА АН України),

кандидат історичних наук Бунятян К. П. (ІА АН України).

Літературний редактор С. П. Левченко.

Художнє оформлення М. О. Кокори.

Видано коштом Черкаської будівельної фірми АУМ.

(С) Правління Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, 1995.

ЗМІСТ

Ластовський В. В. Із історії археологічних досліджень Черкащини в XIX — на початку XX століть 5

Демартіно А. П. Мустьє Середнього Дніпра — Канівське місцезнаходження 13

Гладких М. І., Рижов С. М., Суховий М. О. Новий варіант пізньопалеолітичної культури на Черкащині 16

Деткін А. В. Поселення епохи пізнього мезоліту в Черкаському Подніпров'ї 24

Телегін Д. Я., Балакін С. А. Розкопки неолітичного поселення в с. Коробівка на Черкащині 27

Нераденко Т. М. Кераміка Молюхового Бугра 33

Цвек О. В. Веселий Кут — найбільше поселення східнотрипільської культури 43

Діденко О. П. Стела з Білогрудського лісу 55

Григор'єв В. П. Про етнічну приналежність похованих в курганах рубежу VII—VI ст. ст. до н. е. біля сс. Гладківщина і Придніпровське 58

Скорий С. А., Безсонова С. С. Кургани скіфської доби біля Мотронинського городища 68

Сиволап Л. Г., Сиволап М. П. Черняхівський могильник Черкаси-Центр 79

Рудич Т. О. Антропологічні матеріали з черняхівського могильника Черкаси-Центр 87

Гірник І. П., Білецька О. В., Нерода В. В. Археологічна колекція з могильника черняхівської культури поблизу с. Стецівка на Черкащині 92

Приходнюк О. М. Основні підсумки вивчення Пастирського городища 101

Петрашенко В. О. Дослідження слов'яно-руських старожитностей Канівського Подніпров'я у 1970-90-х рр. 108

Горішний П. А. Археологічні дослідження в Чигирині 119

Шкулета Л. В. Огляд археологічних колекцій з фондів Черкаського обласного краєзнавчого музею 124

Відомості про авторів 135

Список скорочень 136

В. В. ЛАСТОВСЬКИЙ
м. Черкаси

ІЗ ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЧЕРКАЩИНИ В XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Початок археологічних досліджень Черкащини можна із впевненістю віднести до 30-х рр. XIX ст. Саме з цього часу любителі давнини, в основному аматори або скарбошукачі, починають масові «дослідження» пам'яток краю.

Перші дослідники залишилися невідомими. У 1833 р. був розкопаний курган біля с. В'язівок Черкаського повіту. За донесенням В'язівоцької волості « в нем найдены: человеческий череп и сосуд большой из синеватой глины» (3, с. 102). 1837 р. датується гравюра на міді із зображенням Змієвих валів у міжріччі Дніпро-Рось, яка зберігається в ЦНБ АН України (19, с. 5,41). Перша ж інформація про Змійові вали опублікована в 1844 р. в «Записках Одесского Общества Истории и Древностей» під авторством дійсного члена цього товариства Тетбу-де-Марін'і (19, с. 5,41).

Слід відмітити, що ще були часи, коли археологією займалися, в основному, любителі. Археологічна наука робила свої перші кроки, і лише з наступним поколінням, наприкінці XIX ст., з'являються перші археологи-професіонали.

Досить широких масштабів набули археологічні розкопки в середині XIX ст. Але їх результати публікувалися у фрагментарному вигляді, систематизація і аналіз були відсутні.

У 1843 р. біля с. Черниші Канівського повіту був розкопаний курган місцевим поміщиком Полем. У тому ж році в Уманському повіті біля с. Городниця «помещик, граф Мощинский, начал... раскапывать, но не кончил раскопки» кургана. В 1845 р. біля с. Піщальники 8 курганів дослідив Скіргелло, в 1861 р. біля с. Онацьки того ж повіту один курган розкопав поміщик Трітшель. (3, с. 82, 83, 88).

Опис знахідок в Чигиринському, Черкаському та Канівському повітах 1846—1847 рр. залишив етнограф Дем'ян Петрович де ла Фліз (справжнє ім'я — Домінік П'єр Ляфліз, 1787—1861), француз за походженням (3, с. 93, 98, 99, 112). Біля с. Болтишка Чигиринського повіту поміщик Раєвський розкопав у 1863 р. один курган (3, с. 117). У Звенигородському повіті в 1845—1848 рр. проводив дослідження курганів біля сс. Стебне, Новоселиця, Розсохуватка, Пальчик, Петриківка пристав Чижевський, який підтримував відношення з І. І. Фундуклеєм (3, с. 122-124, 127). У 1853—1856 рр. 5 курганів біля с. Ромейківка того ж повіту розкопав Люценко (3, с. 123).

Особливістю археологічних досліджень в XIX на початку XX століть були масові розкопки, які проводили селяни та скарбошукачі. Так, у Канівському повіті ними було розкопано курган біля с. Ємчиха (1850), 9 курганів біля с. Росава (1860—1862, 1887) 9 — біля с. Яблунів (1865, 1887—1883); в Черкаському повіті — два кургани біля с. Матусів (1870, 1893); в Чигиринському повіті — курган біля с. Болтишка (1864); в Звенигородському повіті — кургани біля сс. Мокра Калигірка (1858), Петриківка (1869), Кирилівка (1886) (3, с. 85, 86, 90—92, 94, 109-110, 117, 119, 127).

Систематичні розкопки проводилися селянами на знаменитій Княжій горі біля с. Пекарі на Канівщині. У 1888—1889 рр. внаслідок цих робіт були виявлені золоті та срібні сережки, кільця, браслети та інші прикраси (3, с. 89—90; 2, с. 379), які вивозилися до Києва і продавалися в музеї та в приватні зібрання.

Дуже цікавим було поховання воїна з конем, відкрите селянином «при съемке и раскопке кургана» у вересні 1894 р. неподалік від Таганчі. Поховання супроводжувалося шоломом із заліза, залізною кольчугою, нашийною гривною із сплаву золота і срібла, залізною шаблею в срібних ножнах, різними золотими та срібними прикрасами. В. Г. Ляскоронський датував це поховання не пізніше VIII ст. н. е., а В. Б. Антонович відніс деякі речі до велико-князівського періоду, інші — до більш пізнього часу (20, с. 21-24).

Досить частими були і випадкові знахідки, котрі теж представляють собою наукову цінність. Наприклад, голова історичного Товариства Нестора-літописця О. М. Лазаревський на засіданні 17 грудня 1895 р. зробив доповідь про знахідку «6 старых гривен и несколько серебряных браслетов», зроблену неподалік від с. Пилява Канівського повіту. В. Б. Антонович датував цей скарб XIII ст. (34, с. 10-11).

В 40-60-х рр. XIX ст. виходять з друку перші роботи з результатами археологічних досліджень, пов'язаних із Черкащиною. В 1848 р. виходить «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии». Автор цієї книги був «действительный статский советник», губернатор Київської губернії в 1839—1852 рр. Іван Іванович Фундуклей (1804—1880). Не дивлячись на багато пізніших критичних нарікань (8, с. 1), ця книга цінна тим, що вона була однією із перших, присвячених археології. Особисто І. І. Фундуклей розкопав, наприклад, курган біля с. Нова Осота Чигиринського повіту у 1845 р., де було виявлено «скелет, и при нем ...наконечники стрел 29 бронзовых и 1 костяной, железный ключь и бронз. привеска» (3, с. 116).

Деякі відомості про археологічні пам'ятки Черкащини ввійшли і в книгу М. Грабовського «Україна давня та нинішня», видану в Києві у 1850 р. на польській мові.

У 1864 р. виходить з друку «Сказания о населенных местностях Киевской губернии» Леонтія Івановича Похілевича (1816—1893), котрий народився в сім'ї священика і довгий час працював службовцем у Київській Духовній Консисторії. Хоча цей твір містить в собі багато неточностей, він і досі має цінність в деяких питаннях історії Черкащини. Автор описує велику кількість археологічних пам'яток (городищ, поселень, курганів та випадкових знахідок) на території Канівського, Черкаського, Чигиринського, Звенигородського та Уманського повітів. Згадує він і про розкопки, що проводилися місцевими поміщиками або селянами, намагаючись більш-менш точно описати знахідки (27).

У 1850—1870 рр. велику кількість підйомного матеріалу зібрав у Золотоніському повіті Полтавської губернії місцевий поміщик П. С. Щетинський. Ця колекція була подарована її володарем В. Б. Антоновичу і експонувалася на виставці III Археологічного з'їзду, який проходив у Києві в 1874 р. (30, с. 34).

Біля с. Прохорівка того ж повіту зібрав невелику колекцію, в котру входили стріли із кременю, заліза, бронзи та ін. предмети, відомий історик, фольклорист та письменник, перший ректор Київського університету Михайло Олександрович Максимович (1804—1873) (30, с. 33).

Серед дослідників 70-80-х рр. XIX ст. перше місце належить професору Київського університету Володимиру Боніфатійовичу Антоновичу (1834—1908). Історик, археолог, етнограф і археограф, він створив свою школу в науці. В 1871 р. на II Археологічному з'їзді В. Б. Антонович поставив питання про створення археологічних карт. В 1873 р., під час наукового диспуту з Д. Я. Самоквасовим, він вперше висловив думку про необхідність комплексних досліджень: поєднувати літописні і археологічні матеріали, «се ті ж само джерела історичної науки» (24, с. 18). Вчений вимагав також якнайбільшої точності в дослідженнях, щоб «не уронить значение археологии, как науки положительной (10, с. 5).

В 1895 р. ним була видана в Москві «Археологическая карта Киевской губернии». Основними джерелами цієї праці стали видані раніше книги І. І. Фундуклея, Л. І. Похілевича, М. Ф. Біляшевського, О. О. Бобринського, рукописи, що зберігалися в різних закладах, та офіційні донесення волосних управ та інших державних установ. Сам В. Б. Антонович також займався розкопками. Разом з М. Ю. Бранденбургом він досліджував у 1890 р. кургани біля сс. Степанці і Яблунів Канівського повіту (3, с. 86, 92), у 1891 р. — майдан біля с. Бубнівська Слобідка Золотоніського повіту Полтавської губернії (30, 33).

В 70-х рр. з'являється ціла плеяда нових дослідників, котрі започатковують своєю діяльністю систематичні наукові досліджен-

ня на території Черкащини. В 1872-1877 рр. Д. Я. Самоквасов (1843-1911), відомий археолог і історик права, котрий вів розкопки в багатьох місцях колишньої Російської імперії, досліджував кургани біля сс. Яблунівка та Гамарня на Корсунщині, в 1890 р. — біля с. Рижанівка на Звенигородщині (31, с. 80; 18, с. 6, 7, 148, 161). В 1876 р. він провів розкопки на Княжій горі, де виявив залишки дерев'яних будівель давньоруської епохи і скарб дорогоцінностей того ж часу (11, с. 75-76).

На Княжій горі у 1891-1892, 1899 рр. займався розкопками і Микола Федотович Біляшівський (1867-1926) — археолог, етнограф, мистецтвознавець, директор Київського історичного музею у 1902-1923 рр. Крім того, що було зібрано велику кількість ранньосередньовічної кераміки, він виявив також більше 150 різноманітних прикрас. Загалом, М. Ф. Біляшівський розкопав майже всю площу давньоруського городища. Він також проводив розвідки на території, що прилягає до обох берегів Дніпра на протязі усієї Черкащини (7, с. 437-442; 11, с. 74, 81; 15, с. 76; 29, с. 259).

У 1899 р. ним і Олександром Андрійовичем Спіциним (1858-1931) були обслідувані трипільські «площадки с росписними сосудами» біля Тального та сс. Колодисте і Луківка (14, с. 88).

У 1875-1876 рр. між сс. Бобриця і Селище Канівського повіту Турвон Венедиктович Кибальчич, родич відомого народовольця і один із першовідкривачів давньоруського Чернігова, розкопав 4 кургани, котрі дослідники віднесли до скіфської епохи (17, с. 38-39, 45; 18, с. 6, 143). На лівому березі Дніпра у 1880 р. біля с. Ковраї проводив розкопки професор Київського університету Іван Васильович Лучицький (1845-1918) (30, с. 34).

В 1899-1901 рр. в селах Звенигородського та Уманського повітів займався археологічними розкопками і розвідками, збиранням підйомного матеріалу Василь Миколайович Доманицький (1877-1910), філолог, історик, археолог, фольклорист, бібліограф та економіст. Ним було відкрито кілька поселень трипільської культури, на деяких — проведено дослідження і виявлено глиняні статуетки, кістки тварин із слідами обробки, залишки посуду, крем'яні знаряддя праці. По берегах рр. Гнилий Тікич і Гірський Тікич В. М. Доманицький зібрав більше десятка римських монет II-III ст. ст. н. е. (25, с. 104-106; 14, с. 88-90).

Черкащина була місцем постійних археологічних досліджень Вікентія Вячеславовича Хвойки (1850-1914), першовідкривача пам'яток трипільської, зарубинецької, черняхівської культур, автора концепції автохтонного походження слов'ян. В 1891 р. ним розкопувалось городище біля с. Кононча, де були виявлені житла-напівземлянки з глинобитними печами (11, с. 74-75; 18, с. 19) і курган біля с. Жаботин із багатим похованням (31, с. 73). В 1898 р. він

розпочав дослідження Пастирського городища і курганного могильника, що знаходився поряд. Розкопки відбулися за запрошенням володаря Пастирського помістя Б. І. Ханенка. Перші ж результати дали докази «открытия в данной местности несомненно скифского городища» (22, с. 44-45; 36, с. 180-184). Навесні 1903 р. В. В. Хвойка досліджував на Замковій горі в Чигирині «остатки какого-то древнего каменного сооружения», котре й було датоване ним XV-XVI ст. ст. (16, с. 332-333). В тому ж році, у зв'язку з підготовкою Археологічного з'їзду, було запропоновано зосередити увагу саме на Чигирині, як перспективному місці розкопок, взяти участь в майбутніх дослідженнях. Одним із перших зголосився і В. В. Хвойка (12, с. 246).

Окремо слід зупинитися на діяльності графа Олексія Олександровича Бобринського (1852-1927), ім'я якого незаслужено було обійдене радянською історіографією. Особливою заслугою О. О. Бобринського сучасні вчені вважають досягнення нового рівня розвитку методології в розкопках, систематичні публікації результатів досліджень. За фахом юрист О. О. Бобринський займав посади віце-президента Імператорської Академії Мистецтв і голови Імператорської Археологічної Комісії. Він також представляв собою досить значну фігуру в політиці тодішньої імперії: голова «Совета объединенного дворянства», предводитель дворянства Петербурзької губернії, сенатор, член Державної Ради, депутат III Державної думи, міністр внутрішніх справ і міністр землеробства.

Результати перших своїх наукових розвідок О. О. Бобринський виклав у книгах «О курганах близ местечка Смела, Киевской губернии» (1886) та «Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы» в 3-х томах (1887-1901). Усі наступні дослідження публікувалися автором у вигляді звітів в таких періодичних виданнях як «Известия Имперской Археологической Комиссии», «Отчет Археологической Комиссии». За період своєї діяльності на поприщі науки з 1879 по 1914 рр. графом було розкопано кілька сот курганів на території нинішньої Черкащини.

Слід також відмітити, що однією із сторін наукового інтересу О. О. Бобринського була етнографія. Так, після нього залишився опис церкви в селі Білашки Уманського повіту (33) та опис поховального обряду «на санях», зафіксований ним 4 серпня 1901 р. в селі Косарі Чигиринського повіту (1).

Очевидно, що граф займався розкопками і етнографією не заради наживи чи простої примхи. Це видно із широкомасштабних досліджень, проведених ним за власний рахунок, і зі слів, присвячених їх предмету. У О. О. Бобринського викликав занепокоєння стан пам'яток археології, яким загрожувала загибель від людських рук (1, с. 140; 10, с. 5; 33, с. 378).

Дуже широко розгорнув свою археологічну діяльність на Черкащині і Микола Юхимович фон-Бранденбург (1839-1903), учасник російсько-турецької війни 1877-1878 рр., генерал-лейтенант (1896), з 1872 р. і до кінця життя — завідуючий Артилерійським історичним музеєм в Санкт-Петербурзі. В основному він розкопував кургани на території Канівського, Черкаського та Чигиринського повітів біля сс. Яблунівка (1890), Бурти (1892), Беркозівка (1895, 1896), Бересняги (1896), Ковалі (1897), Пекарі (1898), Пастирське (1899), Макіївка (1900, 1901) та ін. В Ермітажі нині зберігається матеріал лише із 25 курганів, хоча М. Ю. фон-Бранденбург розкопав їх на Черкащині більше 100 (6; 18, с. 7, 144, 146-148, 150, 153, 155; 28, с. 25-26; 13, с. 7-8).

Серед його «горячих приверженцев», з якими проводилися спільні розкопки, були Євген Олександрович Зноско-Боровський (? — 1899) і Микола Якович Тарновський (? — 1898). Помістя першого із них знаходилося в с. Бересняги Канівського повіту, а другого — в с. Пекарі Черкаського повіту. На превеликий жаль, про життя і діяльність Є. О. Зноско-Боровського відомо надзвичайно мало, хоча його внесок в археологію Середнього Подніпров'я є дуже вагомим. Трохи більше відомостей ми маємо про М. Я. Тарновського, в основному — про останні роки його життя, завдяки спогадам, котрі залишив М. Ю. фон-Бранденбург.

Велику кількість знахідок «из розкопок на Княжей Горе, близ г. Канева и других мест» зібрав член історичного Товариства Нестора-літописця Микола Павлович Чернев (1858-1899). Ця колекція експонувалася в Києві під час XI Археологічного з'їзду (1899) (23, с. 117; 35, с. 8).

На початку XX століття на території Золотоніського повіту проводив археологічні дослідження Лев Васильович Падалка (1859-1922), основні роботи якого присвячені Полтавщині. Зокрема, він на той час зібрав і опублікував у 1905 і 1914 рр. найбільш точні дані про Змійові вали (19, с. 53, 56). Про ті ж вали, а також про городища, поселення і кургани в тому ж Золотоніському повіті, опублікував свої дані в 1901, 1907 і 1911 рр. Василь Григорович Ляскоронський (1859-1929) (19, с. 55, 56; 15, с. 134, 137). Значні дослідження на тій же території провів Микола Омелянович Макаренко (1877-1936), опублікувавши свої результати в книзі «Городища и курганы Полтавской губернии» (1917) (21, с. 3-8, 60-64).

З накопиченням великої кількості археологічного матеріалу гостро постає проблема його систематизації і створення певної періодизації. Д. Я. Самоквасов, наприклад, виділив доісторичний або кіммерійський період (до VIII ст. до н. е.), скіфський (VI-II ст. до н. е.), сарматський (II ст. до н. е. — VI ст. н. е.), анто-слов'янський (від VI ст. н. е.) і монголо-татарський (XIII-XVI ст. ст.).

В. Б. Антонович — кам'яний, скіфський і слов'янський періоди. Граф О. О. Бобринський, не погоджуючись із ними, створив свою періодизацію: кам'яно-бронзова епоха, скіфська, перехідна між скіфською та слов'янською і слов'янська (9, с. XIII — XVIII). В. В Хвойка у праці «Древнейшие обитатели Среднего Поднепровья» (1913) виділив уже значно більше періодів: епоха пізнього палеоліту, неоліту-енеоліту, бронзи, скіфська, проміжна між скіфською і епохою «полів поховальних урн», епоха «полів поховальних урн», епоха Великого переселення народів і епоха історичних слов'ян (32, с. 10-55).

В 1899 р. в Кракові була видана книга Талько-Гринцевича, основною метою якої став розгляд антропологічних матеріалів із 157 курганів, розкопаних О. О. Бобринським, Д. Я. Самоквасовим, Г Оссовським та ін. Отримані дані автор поділив на древні (фарбовані і скорчені скелети), скіфські та слов'янські (5, с. 66).

На жаль, обсяги статті не дозволяють повністю розкрити діяльність багатьох із тих, хто був згаданий вище. Поза увагою залишилася і діяльність таких відомих дослідників, як В. Є. Гезе, В. З. Завітневич, В. І. Гошкевич, А. Хойновський, Г. Оссовський та багатьох інших. Але основною метою даної статті було зробити лише початковий нарис археологічних досліджень Черкащини в XIX — на початку XX століть і окреслити, в якійсь мірі, те коло питань, які потрібно було б вирішити в майбутньому.

1. А. Б. Заметка об обряде погребения на санях // Известия Императорской Археологической Комиссии. — Вып. 4. — СПб, 1902. — С. 139-140.
2. АЛЮР. — № 6. — 1903. — С. 379.
3. Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. — М., 1895.
4. Антонович В. Б. Труды графа А. А. Бобринского по археологии Киевской губернии и вообще Южного края //ЧИОНЛ. — Т. X. — 1896. — С. 8-11.
5. Антонович В. Б. О книге г. Талько-Гринцевича «Антропология украинских курганов //ЧИОНЛ. — Т. XIV. Вып. III. — 1900. — С. 66-67.
6. А. С. Памяти Н. Е. фон-Бранденбурга // АЛЮР. — № 5. — 1903. — С. 309-313.
7 Беляшевский Н. Несколько новых стоянок каменного века по Днепру и его-притокам // Київська старина. — 1891. — № 3. — С. 433-444.
8. Бобринский А. А. О курганах близ местечка Смела. — Одесса, 1886.
9. Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — Т. П. — СПб., 1894.
10. Бобринский А. А. Отзыв о труде профессора Владимира Бонифатиевича Антоновича «Археологическая карта Киевской губернии». — СПб., 1910.
11. Бондар М. М. Минуле Канева та його околиць. — К., 1971.
12. В. Ч. Заседания Киевского отделения предварительного комитета // АЛЮР. — № 3-4. — 1903. — С. 245-247.
13. Галанина Л. К. Скифские древности Приднепровья (Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга). — М., 1977.

14. Доманицький В. Н. Отчет об археологической экекурсии в Звенигородский уезд (Киев. губ.) летом 1901 г. // ЧИОНЛ. — Т. XVII. — Вып. III, — 1903. — С. 86-112.
15. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — К., 1984.
16. Исследование остатков старинных сооружений в г. Чигирине // АЛЮР. — № 5. — 1903. — С. 332-334.
17. Кибальчич Т. В. Древности (Указатель к археологическим находкам 1875—76 года). — К., 1876.
18. Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К., 1989.
19. Кучера М. П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. — К., 1987
20. Ляскоронский В. Г. Археологическая находка близ м. Таганчи // ЧИОНЛ. — Т. X. — 1896. — С. 21-24.
21. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии. — Полтава, 1917.
22. М. К. Раскопки у с. Пастирского, Чигиринск. у. Киевск. г. // Киевская старина. № 11. — 1899. — С. 44-45.
23. Н. П. Н. П. Чернев (Некролог) // Киевская старина, — № 11. — 1899, — С. 116—119.
24. Павлуцький Г. В. Антонович, як археолог // Записки Українського Наукового Товариства. — Кн. III. — К., 1908. — С. 15-22.
25. Площадки с расписными сосудами в Звенигородском и Уманском уу. Киевской губернии // Киевская старина. — № 11. — 1899. — С. 104-106.
26. П. К. Городище «Княжа Гора» // Киевская старина. № 1. — 1899. — С. 46-47.
27. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864.
28. Спицын А. Археологические материалы и мелкие заметки. — СПб., 1902.
29. Спіцин А. Південно-руський неоліт // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. — К., 1927. — С. 251-263.
30. Супруненко А. В. В. Б. Антонович об исследованиях на Полтавщине // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. — Полтава, 1990. — С. 31-35.
31. Терехожкин А. И. Киммерийцы. — К., 1976.
32. Хвойка В. В. Древнейшие обитатели Среднего Приднепровья. — К., 1913.
33. Церковь с. Белашек, Уманск. у. Киевск. г. // АЛЮР. — № 6, — 1903, — С. 377-378.
34. ЧИОНЛ. — Т. XI. — 1896. — С. 10-11.
35. ЧИОНЛ. — Т. XIV. — Вып. I. — 1900. — С. 8.
36. Яковенко Е. В. Нове про розкопки В. В. Хвойки біля с. Пастирського // Археологія. — Т. XX. — К. 1966. — С. 180-184.

А. П. ДЕМАРТІНО
м. Черкаси

МУСТЬЄ СЕРЕДНЬОГО ДНІПРА — КАНІВСЬКЕ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ

Протягом 1969-1971 рр. інженером-археологом І. О. Післяріем на дні котловану Канівської ГЕС, в районі центральної частини сучасної греблі, на відстані 100 м., вверх і вниз по течії, на глибині 10-15 м від верхнього урізу котловану, була зібрана колекція крем'яного інвентаря. Три крем'яних вироби були опубліковані. Одне з них — скребловидне знаряддя (не збереглося) — було знайдено разом з нижньою щелепою молодого мамонта в основі суглинка на глибині 10 м. Інші вироби були зібрані на поверхні дна котловану (1, с. 27-28).

На даний час колекція нараховує 15 виробів, які експонуються в музеї Канівського заповідника.

Сировина. Кремень, з якого були виготовлені вироби, темно-сірий до чорного, масивний, жовневий. Походить з крейдових відкладів р. Дніпро, правий берег Канівських дислокацій. На деяких виробах збереглась жовнева кірка. Патина відсутня, що може пояснюватися захороненням виробів зразу ж після виготовлення або використання у відкладах, що ізолювали матеріал виробів від сонячної радіації. Але значна окатаність і згладженість поверхні свідчить про інтенсивне переміщення цих виробів.

В колекції є також один виріб з уламку масивного кварциту коричнево-сірого кольору.

Кам'яний інвентар включає: 4 нуклеуси, 4 гостроконечники, 1 скребло, 1 скребачку, 1 ніж, 1 пластинчатий відщеп, 1 левалуазський, один крем'яний виріб носить суперечливий характер, можливо, він природного походження (подвійне скребло на уламку?), виріб з кварциту (можливо, середня частина двобічно обробленого знаряддя? (мал. V, 3)[1].

Нуклеуси (мал. 1, 11). Включають в себе: нуклеус левалуа (атиповий) (мал. 1, 2), однобічний дисковидний нуклеус на уламку (атиповий) (мал. 1, 1), нуклеус підпаралельний двохплощадковий зустрічного сколювання (мал. II, 2), однобічний дисковидний нуклеус (мал. II, 1).

Відщеп (мал. IV, 3), ортогональний, пластинчатий з ретушшю (можливо природною). Відщеп левалуа з ретушшю (мал. II, 3).

Гостроконечники (мал. III; IV, 1). Базально-вістрійний, однобічний, на пластині (мал. IV, 1), двобічно оброблений гостроконеч-

1) Малюнки виконані А. В. Дєткіним, співробітником Черкаської обласної археологічної інспекції.

ник, так зване «ручне рубільце» (мал. III, 1), гостроконечник угловатий, однобічний (можливо углове скребло) (мал. III, 3), термінальний уламок двобічно оброблений (мал. III, 2).

Ніж (мал. IV, 2) двобічно оброблений, з площадкою.

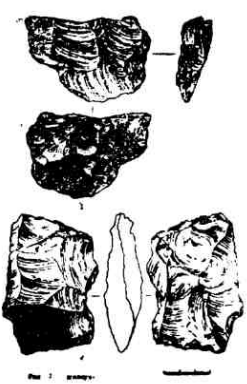
Скребачка, повздовжньо-випукла з фасетованою п'яткою на відщепі (мал. V, 1). Скребло (мал. V, 2).

Таким чином, виходячи з аналізу кам'яного інвентаря в наявності комплексу двобічно- та однобічно оброблених знарядь, в наявності форм типово мустьєрського зразка і використання техніки обробки, типової для мустьє, місцезнаходження можна віднести до варіанту мустьє двобічного.

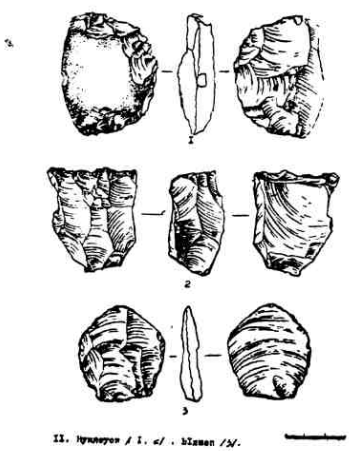
В колекції є вироби приблизно пізньопалеолітичного типу (мал. II, 2; V, 1).

Являючи собою найдавнішу пам'ятку археології в даному регіоні, Канівська колекція, незважаючи на свою малочисельність, дуже виразна і ставить питання про пошук аналогій даній пам'ятці, що в свою чергу веде до можливого виявлення підоснови пізнього палеоліту району Середнього Дніпра.

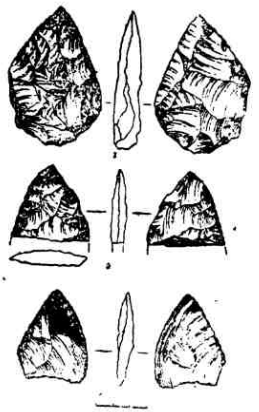
1. Післарій І. О. Палеолітичні знахідки на Канівщині // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. — К., 1972.

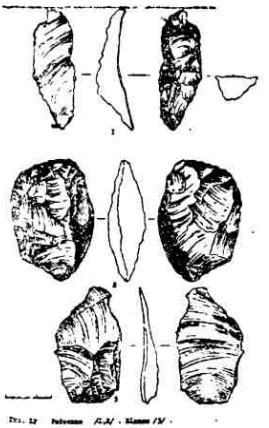
Мал. I. Нуклеуси.

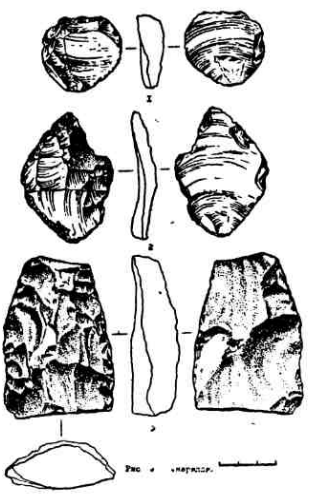
Мал. II. Нуклеуси (1, 2). Відщеп (3).

Мал. III. Знаряддя.

Мал. IV. Знаряддя (1, 2). Відщеп (3).

Мал. V. Знаряддя.

М. І. ГЛАДКИХ, С. М. РИЖОВ, М. О. СУХОВИЙ
м. Київ, м. Черкаси

НОВИЙ ВАРІАНТ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ НА ЧЕРКАЩИНІ

Пізній палеоліт Черкащини відомий, перш за все, за матеріалами Межиріцького поселення, інформація про яке подається в цій збірці. Решта палеолітичних пунктів, типу Селище, Бурти, Велика Бурімка, досліджені недостатньо і не дають матеріалів для культурно-історичної інтерпретації. Таким чином, всесвітня відомість Межиріч різко контрастує з, в цілому, поганою вивченістю палеоліту Черкащини. Цей прогал певною мірою заповнюють матеріали нового палеолітичного місцезнаходження Гордашівка.

Палеолітичне поселення Гордашівка-1 розташоване на захід від хутора Одірванка, що поблизу с. Гордашівка Тальнівського району Черкаської області, в 700 м на схід від дороги Тальне-Мошурів-Поташ-Маньківка.

Поселення було відкрите М. О. Суховим в 1980 р. Чисельний підйомний матеріал — крем'яні і кварцеві вироби, кістяні рештки тварин — був зібраний на мисі правого берега річки Куряча (або Курячий брід) — правої притоки р. Гірський Тікич. Мис орієнтований по лінії північ-південь. Ширина в заселеній частині близько 30 м, довжина поселення по лінії північ-південь близько 60 м. Відстань від поселення до річки приблизно 70 м. Висота над рівнем водостоку з урахуванням нахилу мису становить 14-19 м.

З 1992 р. пам'ятка досліджується комплексною палеолітичною експедицією Київського університету імені Шевченка (керівник д. і. н. Гладких М. І.), інституту зоології АН України (д. б. н. Рековець Л. І.) та відділу охорони пам'яток археології Управління культури Черкаської області (зав. сектором Суховий М. О.). В 1992-93 рр. було закладено 5 шурфів (2х1 м), а потім були здійснені розкопки на площі 280 кв. м. Чисельні кам'яні вироби і кістяні рештки залягали в перевідкладеному стані. Діапазон розміщення знахідок по вертикалі до кори вивітрювання становив 0,0-0,75 м. Вірогідно, культурний шар був порушений оранкою та природними процесами.

У ході розкопок на деяких ділянках були виявлені рештки культурного шару. Тут зустрінуті окремі концентрації розщепленого кременю, вугілля і кістки, зокрема, обпаленої. На користь непорушеного стану цих знахідок свідчить те, що глибина оранки, як було встановлено під час горизонтальної та вертикальної зачистки, досягала 0,35 м (гумусований грунт). В той час як культурний шар залягав нижче цього рівня в причорноморському лесі.

Стратиграфія поселення за визначенням геолога Черкаської

геолого-розвідувальної експедиції В. П. Стахова:

1) **eivhl** — 0,0-0,3 м

Сучасний грунт, суглинок сірий, світло-сірий з буруватим відтінком з домішкою супіску до 50%. Гумусований, з корінням рослин та ходами землериїв. По всьому шару вустрічаються щебінь і дресва кристалічних порід, представлених кварцем, гранітом, гнейсом. Суглинок карбонатний, карбонати у вигляді борошнистих скупчень та пунктації. По всьому шару зустрічається крапкова пунктація гідроокислів марганцю і заліза. Перехід до нижнього шару чіткий.

2) **vd II pc** — 0,3-0,5 м

Супісок палевий, жовтий, з домішкою піску кварцевого, тонкозернистого, жовтого. По всьому шару зустрічається паличка міцелій, карбонатів, пунктацій гідроокислів марганцю і заліза. Зустрічається щебінь і дресва кристалічних порід. Перехід до нижчого шару нерівний, язиковий.

3) **PZ—KZ** — 0,5-1,1 м

Кора вивітрювання по гнейсу, представлена бурою, бурувато-зеленою, сіруватою породою, яка зберегла структуру і текстуру материнської породи. По всьому шару зустрічаються слабо вивітрені залишки корінної породи.

Кам'яний інвентар. Основну кількість кам'яних виробів було зроблено з білувато-сірого, частіше з голубуватим відтінком кременю. Знахідки мають голубувату і молочно-білу патину. По своїй структурі кремінь недостатньо гомогенний для гарного розщеплення — досить часто зустрічаються включення кварцу. Судячи з пренуклеусів, жовна мали округло-аморфну форму.

На поселенні відкрито кварцеву жилу, тому, враховуючи велику кількість кварцевої сировини, в колекцію включалися тільки вироби з кварцу з явними ознаками розщеплення або з чіткою вторинною обробкою.

Кам'яна колекція нараховує 3465 виробів з кременю та 332 знахідки з кварцу. Серед крем'яних знахідок нуклеуси (115) поділяються по кількості ударних площадок на одноплощинні (45), двоплощинні (55) та багатоплощинні (11).

Одноплощинні за формою робочої поверхні поділяються на: підтрикутні — 28, з підпаралельною огранкою — 12, з безсистемним сколюванням — 4, торцовий на відщепі — 1. Серед підтрикутних три нуклеуси мають природно-клиноподібну форму і один з підпаралельною огранкою має природню площадку. Двоплощинні нуклеуси по розташуванні ударних площадок і робочих поверхонь поділяються на: однобічні зустрічного сколювання — 17, зустрічного сколювання з суміжними поверхнями — 8, двобічні зустрічного сколювання — 5, послідовного сколювання — 9, перпендику-

лярного сколювання з ізольованими робочими поверхнями — 9, перпендикулярного сколювання з суміжними робочими поверхнями — 6, торцевий зустрічного сколювання — 1.

В колекції нуклеусів з типологічної точки зору виділяються два лева-луазських (Мал. 1, 12) і два дископодібних нуклеуси, але за технікою сколювання вони значною мірою відрізняються від подібних мустьєрських типів.

Частина нуклеусів могла правити за скребла і відбійники. Розміри нуклеусів варіюють від 2,5 до 6 см.

Велику групу крем'яного інвентаря складають відщепи (1634) та пластини (678). Серед відщепів переважають такі, які є наслідком вторинної обробки нуклеусів і в більшості з повздовжнім способом сколювання (1460). Серед пластин також переважають вторинні (650, з них повздовжнього сколювання — 593), первинних — 28. Виділяються підтрикутні пластини — 15.

Серед відходів виробництва також знайдені: нуклеподібні уламки (24), уламки нуклеусів (26), реберчасті відколки (141), біпродольні відколки переоформлення робочої поверхні нуклеусу (26), поперечні відколки, або відколки ударних площадок нуклеусів (12).

Знаряддя. Найчисельнішу групу знарядь складають скобелі — 95. Серед них переважають скобелі на ретушованих зі спинки відщепах однобічні. Зустрічаються в рівній мірі скобелі як на пластинах, так і на реберчастих відколках. Більшість скребачок (73) виготовлялось на масивних відщепах (Мал. 1, 10-11), або на уламках, в основному округлі, високої форми і з високим робочим краєм. Серед них є вироби, які являють собою перехідні форми від нуклеусів до скребачок. В колекції скребачок тільки дві кінцевих: на зламаній пластині і на реберчастому відщепі. Розміри округлих скребачок коливаються в межах 3-5 см.

Типологічна група різців (15) слабо виражена. Серед них зустрічаються бокові, вуглові, а також один з поперечним різцевим сколом. Вістрів — 10. Серед них є симетричні (Мал. I, 7) і асиметричні (Мал. I, 6). Ретушерів — 4; відщепів з ретушеру — 2; відбійників — 2 (відщепів з відбійників — 18); проколок — 3; долотоподібних знарядь — 12 (Мал, I, 8-9); мікропластинок з притупленим краєм — 4 (мал. I. 1-3); відколків з термінальною ретушшю — 4. Відшепів з ретушшю, які не утворюють завершених форм — 58, ретушованих пластин — 31, реберчастих відколків з ретушшю — 9, ретушованих уламків нуклеусів — 5, поперечних відколків з ретушшю — 1.

Досить велика кількість відколків має сліди використання: природні вістря — 26, які, можливо, є характерною особливістю цієї пам'ятки, відщепи — 163, пластини — 143, реберчасті відколки —

15, поперечні відколки — 2, поздовжні відколки — 5, уламки нуклеусів — 3.

В колекцію кварцевого інвентаря, як вже було зазначено, були включені знаряддя з чітко вираженою обробкою (Мал. 2). В той же час саме розташування кварцевої жили на поселенні дає можливість припустити, що давні люди використовували кварц в більшій мірі, аніж запропонований відбір кварцевих виробів. Серед цих знахідок відрізняються, перш за все, ретушери і відбійники (мал. 2, 3), наковальні, які, імовірніше за все, використовувались при розщеплені кременю. В колекції виділяються також скобелі (Мал. 2, 5), скребачки (Мал. 2, 1,4), нуклеподібні вироби (Мал. 2, 6, 7) та відходи виробництва з чіткими слідами обробки, як реберчасті відколки (Мал. 2,2).

Фауна. За попередніми даними Л. І. Рековця, на поселенні були знайдені фауністичні залишки бізона, мамонта, коня, віслюка, вовка і птаха (точніше не визначено). Збереженість кісток погана.

Серед фауністичних решток виділяються два клиноподібних знаряддя з стінок трубчастої кістки (Мал. 3).

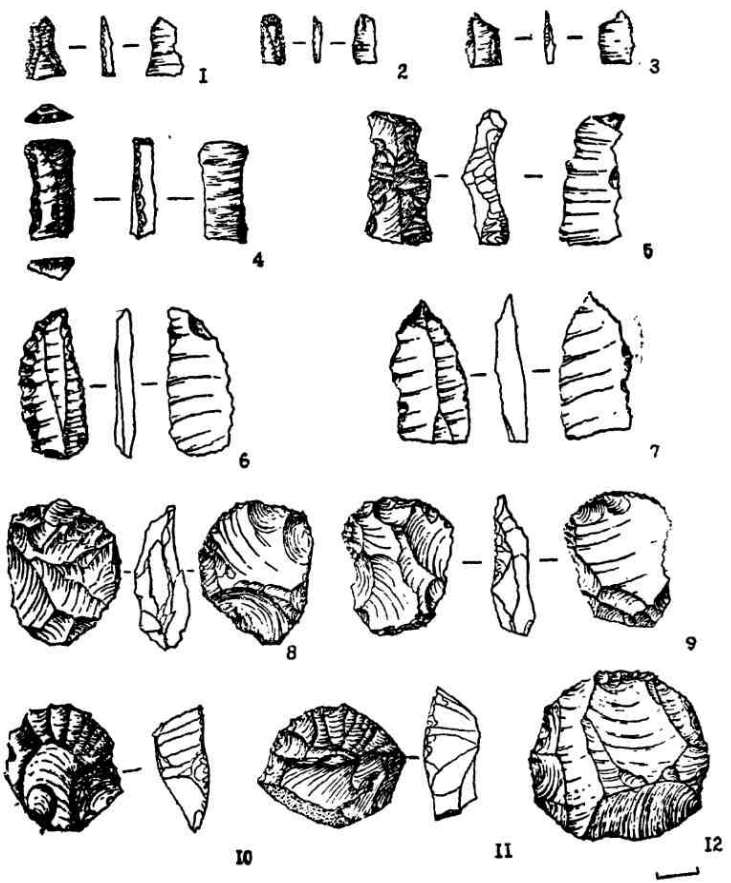
Розглядаючи матеріали Гордашівки на фоні палеоліту України, звертаємо увагу на різні варіанти матеріальної культури пізньопалеолітичного часу. Вони пов'язані, перш за все, з різним навколишнім середовищем льодовикової доби, в якому існувала стародавня людина. З цієї точки зору помітна відмінність північних та південних (степових) регіонів України.

Населення північного регіону існувало в умовах своєрідного передгляціяльного тундро-лісо-степу з мішаним льодовиковим комплексом фауни, в якому домінував мамонт. Тут склалася своєрідна культура мисливців на мамонтів, що знайшло відображення в традиційних прийомах домобудівництва (житла з кісток мамонтів), типах кістяних виробів (великі наконечники списів з бивня), техніці та типології кам'яних знарядь, традиціях мистецтва (стилізовані скульптурні зображення жінок).

Південна зона відрізнялась степовим характером рослинності і дещо іншим складом тваринного стада, в якому помітну роль відігравали копитні, зокрема, бізони. Тут склався більш рухливий спосіб полювання та життя, від якого не залишилось монументальних житлових споруд. Житла цієї зони, вірогідно, мали конструкцію з дерев'яних жердин та шкір, які майже не залишили решток в археологічному матеріалі. Іншим був тут склад крем'яних виробів та кістяних наконечників, які виготовлялись переважно зі стінок трубчастих кісток бізонів. Тут відсутні скульптурні зображення жінок, але простежені культові місця на поселеннях, пов'язані з культом бізона.

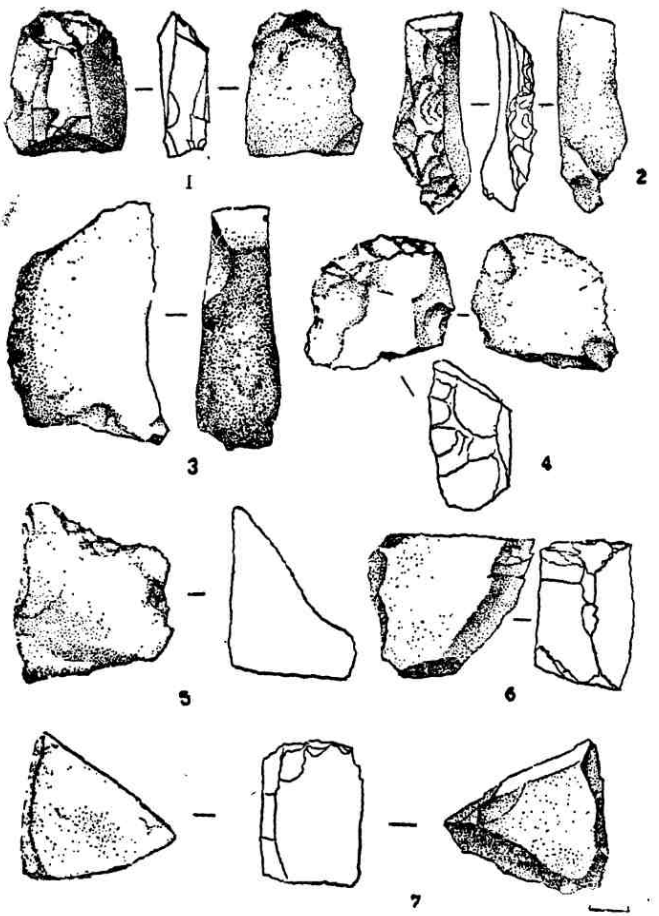
Весь вигляд кам'яних виробів Гордашівки та фауністичні рештки орієнтують на південний напрямок пошуку аналогій. Ближче всього, за попередніми оцінками, матеріали Гордашівки нагадують Анетівку-13 в басейні Південного Бугу, яку досліджує В. Н. Станко. Ці пам'ятки відносяться до культур так званого оріньянського кола. Автори розуміють термін «оріньяк» широко, як багатоваріантний шлях розвитку, не надаючи йому в даному випадку хронологічного значення.

Цікаво відмітити, що межа між територією мисливців на мамонтів та мисливців на бізонів проходила, мабуть, по водорозділу між басейнами Дніпра та Південного Бугу. Цей водорозділ поділяв не тільки басейни великих річок, але й території історико-культурних областей стародавнього кам'яного віку. Таким чином, територія Черкащини виявляється перспективною для вивчення різних варіантів матеріальної культури пізнього палеоліту та зв'язків і контактів між ними.

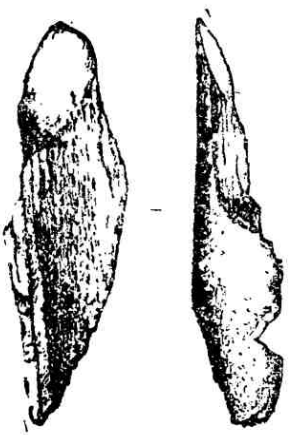
Мал. 1

Мал. 1. Крем'яні вироби: 1—3 — ретушовані мікропластини, 4 — пластина з притупленим краєм та термінальною ретушшю, 5 — пластина ретушована, 6 — вістря асиметричне, 7 — вістря симетричне, 8-9 — долотоподібні знаряддя з підтескою, 10 — скребачки, 12 — нуклеус.

Мал. 2

Мал. 2. Вироби з кварцу: 1, 4 — скребачки, 2 — реберчаста пластина, 3 — відбійник, 5 — скобель, 6-7 — нуклеуси.

Мал. 3

Мал. 3. Клиноподібне знаряддя з стінки трубчастої кістки.

А. В. ДЄТКІН
м. Черкаси

ПОСЕЛЕННЯ ЕПОХИ ПІЗНЬОГО МЕЗОЛІТУ В ЧЕРКАСЬКОМУ ПОДНІПРОВ'Ї

У 1993 році під час археологічної розвідки на правому березі р. Дніпро (Кременчуцьке водосховище) були знайдені сліди поселення з кременем пізньомезолітичного обрису. Знаряддя і відщепи із кременю зібрані у видувах на поверхні надувних пісків в 1,5 км на північно-північний захід від північної околиці м. Черкаси (кол. с. Дахнівка) біля шлюзу. Вгору по течії р. Дніпро на відстані близько 500 м від намиву знаходився піонертабір «Дніпровець». Крім виробів із кременю на намиві було знайдено декілька обкатаних фрагментів кераміки від кухонних горщиків чорноліської культури.

Спостереження показали, що мезолітична стоянка затоплена водами Кременчуцького водосховища, і всі знахідки викинуті з дна ріки земснарядом в одну частину намиву. Незважаючи на те що кремінь перевідкладений, зібрана колекція досить виразна. Враховуючи вкрай обмежену кількість мезолітичних матеріалів в Черкаському Подніпров'ї, вона набуває важливого значення для розуміння культурних процесів, які відбувалися тут в цю епоху.

Усього в колекції 42 кремні. Сировиною для знарядь служили невеликі гальки напівпрозорого на просвіт кременю мореного походження, темно-сірого кольору з дрібними світло-сірими плямами включень. У цілому вихідний матеріал середньої якості, що в деякій мірі і визначило техніку отримання заготовок для знарядь праці.

Половину зібраної колекції складають відщепи і уламки кременю (21), в тому числі: 2 невеликих первинних відщепи, 3 відщепи із слідами забитості ударного характеру, 4 крайових сколи з нуклеусів і 3 відщепи зі слідами різання у вигляді плоских сколів по краях. Вимірювання площі відщепів дало такі результати:

в межах —	1,3х1,3 см — 2 шт.;	2,3х2,3 см — 1 шт.;
	1,5х1,5 см — 4 шт.·	2,5х2,5 см — 1 шт.;
	1,7х1,7 см — 5 шт.·	3х3 см — 1 шт.;
	2х2 см — 5 шт.	3,5х3,5 см — 1 шт.;
		3,7х3,7 см — 1 шт.

Переважання відщепів з невеликою площею (до 2х2 см включно) пояснюється невеликими розмірами жовна кременю і економним його використанням, що підтверджується розмірами знайдених на намиві нуклеусів.

Знайдено 2 цілих призматичних, коротких, прямоплощинних нуклеуси з однією ударною площиною і одностороннім сколюванням заготовок (мал. 1, 1,2). Судячи з негативів сколювання, вони використовувались для одержання відщепів. Знайдений скол нуклеуса з негативами зняття коротких пластин і пластинчастих відщепів (мал. 1, 14). Не виключено, що сам нуклеус теж був призматичної форми прямоплощинним, але більш видовжених пропорцій.

У колекції 11-пластин і їх уламків. Характерною рисою пластин є слабий розвиток техніки їх сколювання. Пластини частіше короткі, з погано огранованою спинкою: деякі з них наближаються за характером оформлення до пластинчастих відщепів (мал. 1, 3, 7, 9). Чотири пластини мають добре оформлену спинку (мал. 1, 10, 11, 15, 19). Пластини використовувались як ножі для різання м'яких органічних сполук, стругання (на лезах деяких з них помітні сліди мікровищерблень (мал. 1, 3, 5, 6, 11, 15) або як кутові різці (мал. 1, 4, 7, 9, 10).

Знайдений один кутовий різець на пластинчастому відщепі (мал. 1, 13) і один ніж на обушковому відщепі мигдалевидної форми. Один край ножа з дрібними фасетками сколів як на знаряддях типу скребків і скобелів, другий зубчатий — ріжучий (мал. 1, 12).

В колекції 4 кінцевих скребки на відщепах, 2 з них на первинних відщепах (мал. 1, 16, 20). Три скребки мають видовжену форму (мал. 1, 16-18), а один — вкорочену, яка наближається до округлої (мал. 1, 20).

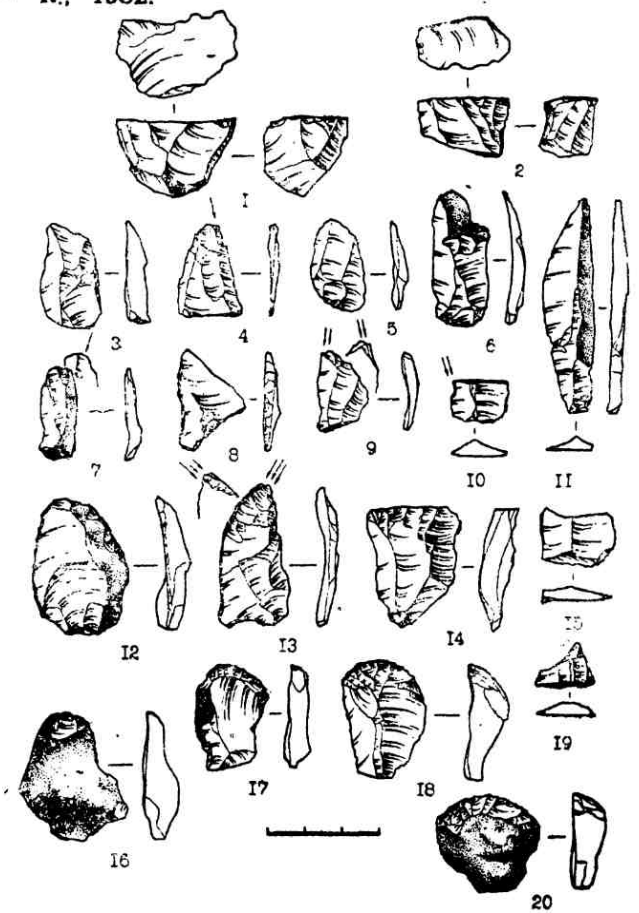
У визначенні культурної приналежності виробів із кременю стоянки біля піонертабору «Дніпровець» важливу роль зіграла знахідка асиметричного наконечника виямкою, сформованою крутою крайовою ретушшю на пластині (рис. 1, 8). Подібні наконечники відомі по мам'ятках типу Пісочний рів (по одноіменній стоянці на Десні), які є визначальною групою для цього типу пам'яток.

Пам'ятки типу Пісочний Рів і генетично пов'язані з ними пам'ятки типу Студенок виявлені Л. Л. Залізняком в окрему пісочнорівську культуру, являючись двома послідовними хронологічними етапами останньої (1, с. 134). Стоянки цієї культури відомі в Середньому і Верхньому Подесенні, в Волго-Окському Межиріччі, в Київському Подніпров'ї, по Д. Я. Телегіну, і відносяться до середини — другої половини мезоліту (стоянки типу Пісочний Рів) і фінального мезоліту (стоянки типу Студенок) (1, с. 142). Д. Я. Телегін датує пісочнорівський тип пам'яток пізнім мезолітом — в межах VII — кінця V тис. до н. е. (2, с. 44-51).

Крем'яні знаряддя стоянки біля піонертабору «Дніпровець»

виконані в традиціях пісочнорівської культури: асиметричний наконечник з боковою виямкою і крутою крайовою ретушшю, наявність трубих одноплощинних нуклеусів для відщепів і коротких пластин, слабкий розвиток техніки сколювання правильних ножевидних пластин, кінцеві скребки на відщепах. Таким чином, можна датувати отриманий під час розвідок кремінь пізнім мезолітом і зв'язати його в генетичному відношенні з областю розповсюдження пісочнорівської культури.

1. Зализняк Л. Л. Типы памятников мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины. — К., 1986. С. 83-142.
2. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до н. е.). — К., 1982.

Мал. 1. Крем'яний інвентар.

Д. Я. ТЕЛЕГІН, С. А. БАЛАКІН
м. Київ

РОЗКОПКИ НЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ В с. КОРОБІВКА НА ЧЕРКАЩИНІ

Наприкінці кам'яного та на початку мідно-бронзового віку Черкаське Подніпров'я являло собою своєрідну стикову територію, де зустрічалися та взаємодіяли різні за походженням, господарством та культурою групи первісного населення України. Тут добре представлені поселення дніпро-донецької культури. Сюди доходять пам'ятки середньостогівської та трипільської культур, які певний час співіснували з місцевим неолітичним населенням. Взаємодія цих різноплемінних культур мала великий вплив на подальший розвиток первісного населення дніпровського Правобережжя. Тому не дивно, що територія сьогоднішньої Черкащини постійно привертає увагу фахівців, які досліджують найдавніше минуле України.

Деякі нові дані, що стосуються зазначеної вище проблеми, були одержані під час розкопок багатошарового поселення в ур. Пріська (Пруське) поблизу с. Коробівки Золотоніського району Черкаської області. Воно було відкрите розвідкою Д. Я. Телегіна ще в 1950-х роках, але більш-менш грунтовні дослідження тут були проведені лише у 1989 р. під час робіт окремого загону Первісної експедиції «Славутич» Інституту археології АН України.

Поселення займає найвищу частину невеликого піщаного підвищення дніпровської заплави, яке розташоване на південно-західній околиці с. Коробівки. Під час досліджень це підвищення було оточене з усіх боків водою і являло собою острів розмірами 150х200 м. Його висота над рівнем лук не перевищувала 4—5 м. У морфологічному відношенні він являв собою низку піщаних дюн, пошкоджених численними протоками та промоїнами. Деякі з них мали порівняно давнє походження, інші, навпаки, виникли зовсім недавно. Під час весняної повені дніпровська вода затоплює майже весь острів, залишаючи відкритими тільки пагорби.

При обстеженні західної частини острова біля одного з таких пагорбів було знайдено декілька дрібних уламків неолітичної кераміки. Спочатку тут була закладена зачистка, а потім і невеликий розкоп. Виявлена в розкопі стратиграфічна ситуація досить типова для таких топографічних умов. Це нашарування навіяного, більш-менш гумусованого, піщаного грунту загальною товщиною від 0,8 до 1,3 м. Більша частина знахідок пов'язана з шаром нижнього гумусованого піску, який залягав на рівні 0,8-1,0 м від сучасної поверхні і мав 30-50 см завтовшки. В цьому шарі було зафіксовано два великих скупчення кераміки та знарядь праці з кре

меню. Обидва скупчення були пов'язані з плямами попелястого грунту, які звичайно виникають на місці стародавніх вогнищ. Біля кожного з таких вогнищ були розчищені розвали відповідно неолітичного та енеолітичного горщиків. Культурний шар з цими вогнищами розташовувався безпосередньо на світлому піщаному грунті, рівень якого фіксує початок формування заплавного підвищення. Зверху шар гумусованого піску був перекритий потужним шаром навіяного піщаного грунту, в товщі якого відмічались декілька різних за кольором та товщиною прошарків більш-менш гумусованого піску. Тут також зустрічалися поодинокі уламки кераміки, але, головним чином, більш пізнього часу — епохи бронзи.

З урахуванням шурфів загальна площа розкопок дорівнювала 132 кв. м. Це дозволило зібрати невеликий в кількісному відношенні, але досить своєрідний та цікавий комплекс керамічних виробів та знарядь праці з кременю. Знарядь з кременю небагато — 25 екз. Серед знахідок два нуклеуси, три пластини, три ножі (два зламані) та вісім скребачок (мал. 1, 3-8). Всі ножі виготовлені на великих пластинах. Обидві грані цих знарядь вкриті напівкрутою ретушшю, кінець загострений. Скребачки виготовлені на відщепах. Вони розрізняються як за розмірами, так і за формою. Три з них підокруглі з ретушшю, яка займає 3/4 периметру вироба, дві скребачки відносяться до типу мініатюрних, а одна — до типу скребачок високої форми.

Комплекс неолітичної кераміки нараховує близько 150 фрагментів, частина яких належить до трьох розвалів. За складом тіста кераміка не завжди однакова. В одних випадках у тісті відмічається домішка трави, в інших — пісок. Серед прийомів орнаментації домінують гребінець, прокреслені лінії та відступаючі наколи.

Близько 60 черепків прикрашено лінійним орнаментом (мал. 2, 5-6). Здебільшого це тонкі прокреслені лінії, але є також і більш широкі прорізані лінії. Завдяки відчутній домішці трави тісто цієї кераміки дуже крихке. Вінця прості непотовщені. Під зрізом вінець — низка ямок. Подібним орнаментом була прикрашена і придонна частина посуду. Система візерунку дуже проста — діагонально проведені лінії вкривають посуд горизонтальними смугами. Причому, кожна наступна смуга складалася з ліній, прокладених в протилежному напрямку. Таким чином створювався так званий ялинковий візерунок. Іноді на межі цих смуг є один-два ряди відступаючих наколів.

У п'яти випадках підтрикутні за формою наколи виступають єдиним елементом орнаменту (мал. 2, 3). Тісто цих черепків більш щільне, з домішкою піску і майже без трави. В порівнянні з вище згаданою керамікою з прокресленим орнаментом, яка в цілому

має дуже архаїчний вигляд, ця керамічна група, мабуть, дещо пізніша.

Значна частина неолітичної кераміки прикрашена гребінцевими візерунками (52 фр). У всіх випадках це коротка, трохи вигнута гребінка з 5 чи 7 зубцями (мал. 2, 2, 4). Відтиски такої гребінки створювали горизонтальні ряди. Чергування цих рядів, виконаних в різні боки нахиленим штампом, створювало привабливий ялинковий візерунок, що вкривав всю поверхню посудини. Тільки під зрізом вінець та біля денця гребінець доповнювався ямковими наколами. Більшість черепків з гребінчатим орнаментом домішків трави у тісті не мають. Мабуть, це свідчить про те, що застосування гребінцевого штампу починається не з початку неоліту, а дещо пізніше.

Окремо слід зупинитися на трьох горщиках, часткова графічна реконструкція яких дає деяке уявлення про форму неолітичного посуду. В першому випадку мова іде про порівняно товстостінну посудину з діаметром горловини біля 40 см (мал. 1, 1). Вінчик з округлим зрізом, трохи відведений назовні. Дно та частина тулуба горщика не збереглися. Поверхня горщика вкрита суцільним орнаментом, виконаним чотиризубим гребінцевим штампом та ямкоподібними вдавленнями. Схема візерунку включає горизонтальні ряди гребінця та ямок, що чергуються. По шийці та під вінцями зроблено зигзаг, виконаний ямками та гребінцем. Зріз вінець прикрашає ряд косо поставленої гребінки. Цей горщик цікавий насамперед тим, що в стилі його орнаментації відчувається вплив культури ямково-гребінцевої кераміки.

Другий горщик має біконічну форму тулуба (мал. 1, 2). Вінця без потовщення, трохи відігнуті назовні. Біля денця помітні розчеси. Орнамент складається з горизонтальних рядів косо поставленої гребінки та пальцевих вм'ятин, які чергуються. Під зрізом вінець за допомогою гребінцевого штампу виконаний «ялинковий» орнамент. За фактурою, складом тіста та орнаментацією цей горщик відноситься до кінця другого періоду дніпро-донецької культури (2).

Нарешті, третій горщик представлений 15 фр. середньої частини посудини. Денце та вінчик відсутні. Орнамент вкривав всю площу посудини. Він складався з горизонтальних рядків, виконаних відтисками п'яти- шестизубчатої гребінки. Рядки трьома смугами вкривали тулуб горщика; середня смуга була виконана косо поставленою гребінкою та відокремлена рядками наколів підтрикутної форми. Дві інші смуги також були виконані гребінцевим штампом, нанесеним в так званій відступаючій манері. За фактурою поверхні, орнаментом та іншими ознаками горщик наближається до керамічного комплексу дніпро-донецької культури пізнього

етапу. У всякому разі, подібна орнаментальна схема зафіксована на деяких горщиках поселення Пустинка (2).

Слід зазначити, що реконструйовані з ур. Пріська горщики, особливо два перших, є надзвичайно цікавими з точки зору системи орнаменту, який складається з горизонтальних рядів відбитків дрібнозубого гребінця і глибоких округлих ямок. Справа в тому, що такий мотив, який в інших дніпро-донецьких комплексах невідомий, є основним для посуду культури ямково-гребінцевої кераміки. Тому є всі підстави вважати, що він був навіяний саме безпосередніми контактами з носіями культури ямково-гребінцевої кераміки, поселення яких відомі на Пслі, у верхів'ях Ворскли, на Орелі та на більш північно-західних територіях Східної Європи.

Дуже важлива і водночас цікава особливість коробівського комплексу — присутність в ньому трипільської кераміки. Ця керамічна група порівняно чисельна і, мабуть, різночасова. Серед столового посуду привертає увагу верхня частина високогорлого глечика з конічним розтрубом горла і трохи відведеним назовні вінцем. Горщик тонкостінний, з добре відмуленої глини, маса міцна, жовтого кольору. Орнаментальна схема досить складна і включає меандрові фігури, виконані канелюрами, та ямки, які заповнюють простір між окремими елементами головного візерунку (мал. 2, 1). Ця кераміка має певні аналогії в пам'ятках типу Борисівка, Красноставка, тобто датується початком середнього трипілля.

Крім того, на поселенні було зібрано близько 20 фр. від великих розлогих чаш та денце тонкостінного горщика. Приблизно стільки ж уламків кухонного посуду. Цей посуд відрізнявся опуклим тулубом, який різко ламався перед вінцем. Орнамент бідний. Шийка горщиків вкрита розчесами, на плечиках, а також під вінцями зустрічаються ряди насічок та вм'ятин. За Мовшею Т. Г. ця кераміка датується етапом В/2 — С/1 трипільської культури.

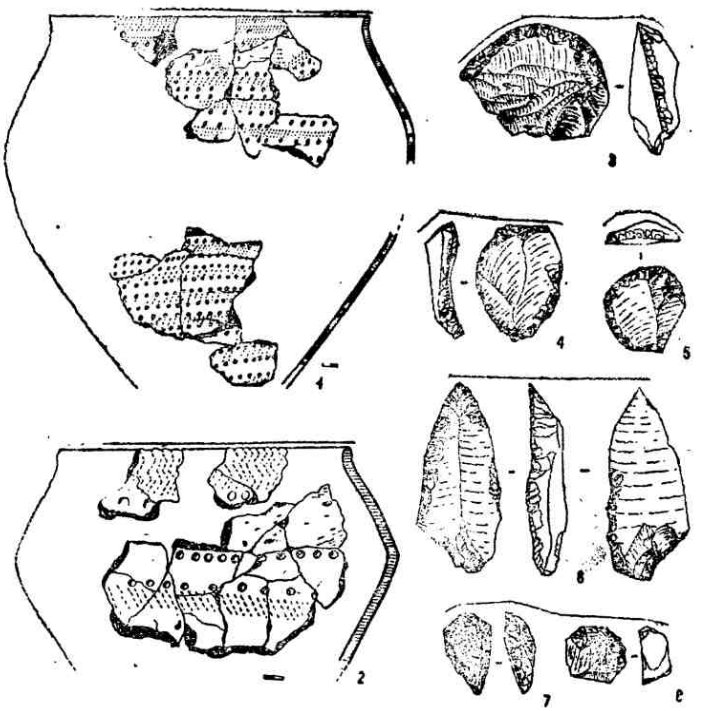
Присутність на поселенні Пріська трипільської кераміки слід розцінювати як імпорти, що проникли сюди в процесі міжплемінних контактів. Нагадаємо, що такі імпорти в дніпро-донецьких комплексах Черкащини виявлені не вперше. Вони були вже відзначені на поселенні Пищики (1).

Отже, невеликий керамічний комплекс із дослідженого нами поселення в ур. Пріська виявився досить важливим для розуміння процесу міжкультурних відносин на Середньому Подніпров'ї в середині IV тис. до н. е. Тут вдалося виявити новий факт етнокультурних контактів між населенням дніпро-донецької культури, що було тут основним, з носіями трипільської культури Правобережжя і лісовими мисливцями ямково-гребінцевої кераміки Лівобережжя. Причому, ці контакти носили різний характер. В пер-

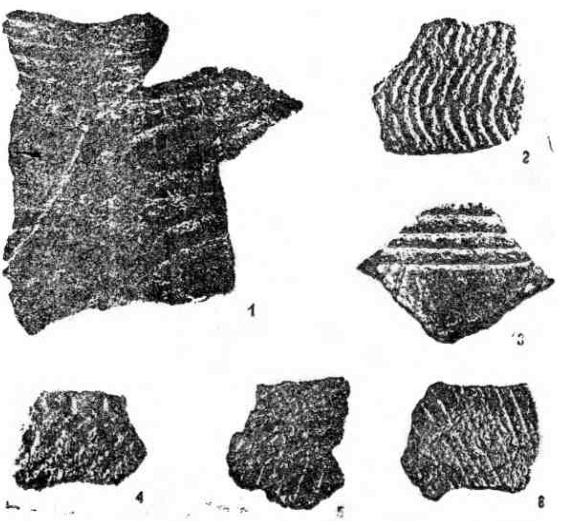
шому випадку вони були результатами обміну, а в другому — проявились в запозиченні місцевим населенням у своїх північно-східних сусідів одного із мотивів орнаменту.

1. Драчук В. С. Неолитическое поселение у с. Пищики на Черкасщине // Советская археология. — 1971. — № 3. — С. 217-221.

2. Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К.: Наукова думка, — 1968.

Мал. 1

Мал. 2

Т. М. НЕРАДЕНКО
м. Черкаси

КЕРАМІКА МОЛЮХОВОГО БУГРА

Поселення Молюхів Бугор розташоване на давній піщаній дюні в заплаві р. Тясмин, за 1 км на північ від центру села Новоселиця Чигиринського району Черкаської області.

Відкрито в 1950 р. О. І. Тереножкіним (1, 2). В 1955 р. вдруге обстежено експедицією ІА АН України під керівництвом О. І. Тереножкіна (3). В 1955-56 рр. розкопувалося В. Н. Даниленком (4,5), який виявив три періоди існування поселення: пізній неоліт, середній та пізній енеоліт.

У керамічному матеріалі неоліту простежені аналогії в районі Києва і Бузькому басейні, крем'яний інвентар «степового типу» зумовлений південними зв'язками (5, с. 14).

Культурний шар середнього енеоліту представлений житлом, яке було заглиблене на 0,5-0,7 м і мало розмір 6,5-7х3 м. Пізній енеоліт характеризує наземний житловий комплекс площею 15х12 м, в якому знайдені в різних місцях залишки трьох вогнищ, що дозволяє припустити існування кількох окремих невеликих жител. Велика кількість кісток водоплавних птахів і річкової черепахи в обох комплексах вказує на весняно-літню їх приуроченість (5, с. 14, 17).

Виразний керамічний матеріал періоду енеоліту, серед якого знайдені трипільські імпорти, дав змогу В. Н. Даниленку вести мову про існування «чигиринської культури» в басейні Тясмину і на сусідніх територіях Подніпров'я як особливого типу додавньоямної культури, яка тяжіла до південних степових районів (5, с. 16-19, рис. 2, 1-3). Однак пізніше вчений прийшов до висновку, що пам'ятки цього типу не утворюють локального варіанту, а скоріше відповідають досередньостогівському етапу розвитку давньоямної культури (6, с. 31).

Матеріали Молюхового Бугра постійно привертають увагу дослідників (7, 8, 9). Так, Д. Я. Телегін в ході класифікації середньостогівської кераміки виділяє окремий п'ятий молюхівський тип плоскодонних невисоких горщиків з рівними невисокими вінцями, поява яких в комплексах досліджуваної культури була, очевидно, результатом контактів з трипільською культурою (9, с. 85, рис. 45, 3, с. 88-89).

У 1992 р. в ході підготовки до «Зводу пам'яток історії та культури України» автором статті було проведене розвідувальне шурфування з метою з'ясування ступеню збереженості культурного шару поселення (10, с. 1-12). На площі поселення було закла-

дено три шурфи, які дали цікаві знахідки. Шурфами 1 і 3, що знаходилися в південній частині поселення, було зафіксовано «рів». Він мав досить чіткі контури та був заглиблений в материк на 35—40 см.

У шурфі 1, де потужний (до 1,00 м) культурний шар повністю зберігся, зафіксовані такі характеристики «рову»: напрямок ПнЗх — ПдСх, глибина від денної поверхні — 1,30 м, ширина на глибині 0,2 м — 1,25-1,30 м, ширина на рівні материка — 0,75 м. До дна «рів» звужувався і мав яйцеподібну форму. В шурфі 3, де культурний шар був зруйнований і мав незначну потужність (до 0,4 м), зафіксовано поворот «рову» в східному напрямку (10, схема 7). Велика кількість кісток свійських та диких тварин серед знахідок у «рові» свідчить, очевидно, про його господарське призначення.

Археологічний матеріал з поселення представлений кількома категоріями: кераміка, крем'яний інвентар, мідні вироби, знаряддя праці з каменю, вироби з кістки та рогу, глиняні вироби. Мета даної статті є публікація керамічного комплексу Молюхового Бугра, тому на інших категоріях зупинимося коротко.

Попереднє вивчення крем'яного інвентаря дозволило виділити кілька категорій: нуклеуси; відщепи невизначених форм та відщепи, що використовувалися як скребки, скобелі та ін.; крем'яні знаряддя праці, серед яких — скребки, ретушери, ножі, ножевидні пластини, долото, долотовидне знаряддя, пилка, різчик та ін.; предмети озброєння — вістря стріли та дротика. Більшість крем'яних знарядь формувалася в техніці плоскої однобічної ретуші, яка представлена безсистемними сколами по краю виробу, інколи краї знаряддя підправлялися більш дрібною регулярною ретушшю. Одиничні знахідки виготовлені в техніці двобічної оббивки і ретушування. Велика досконалість простежена в техніці розщеплення кременю і виготовлення ножевидних пластин, серед яких велика кількість мікролітів. Взагалі крем'яні вироби з Молюхового Бугра мають мікролітичний характер (10, Т.І, 3-5; Т.ІІІ, 6-16; Т.VI, 1-14; Т.VII, 14-19; Т.IX, 9-21; Т.X, 1-6 та ін.)

Вироби з каменю виготовлялися з темно-сірого кварциту. Серед них знайдені фрагменти каменів-терочників, відщепи з однією обробленою стороною, знаряддя клиноподібної форми (10, Т.VI, I; Т.IX, 16; Т.XIII, 1; Т.XVII, 5; Т.XVIII, 1-6).

Категорія мідних виробів представлена однією знахідкою — мідним ножем, який повторює форму більш ранніх та одночасних крем'яних «ланцетовидних» виробів — ножів, наконечників списів (9, мал. 34, 15; 39, 9-10; 8, мал. 43, 5; 38, 3; 10, Т.V, 12, фото 6).

Вироби з кістки та рогу — це одиничні знахідки кістяних фрагментованих проколок, фрагмент мотики, фрагмент рогу з

трьома обламаними кінцями та слідами обробки і використання (10. T.XVI, 1-5).

До категорії глиняних виробів відносяться: фрагмент виробу видовженої трикутної форми з округлою вм'ятиною в основі, маленька фігурка черепашки, кулька, фрагмент глиняного пряслиця з прокресленим орнаментом (10, Т.1,2, Фото 7-10).

Кераміка Молюхового Бугра чисельна та відноситься до трьох періодів: пізнього неоліту, розвиненого енеоліту (дві групи) і ранньозалізного віку.

Остання представлена кількома невиразними дрібними фрагментами ліпного товстостінного темносірого посуду, що утруднює визначення її культурної приналежності.

Неолітична кераміка має гарну виробку (Т.І). Її зовнішня поверхня завжди рівно загладжена, інколи навіть підлощена, і має звичайно темний сіро-коричневий та охристо-коричневий колір. Внутрішня поверхня має сліди смугастого загладжування гребінцем і більш темний чорнуватий колір. Різниця в кольорі зовнішньої та внутрішньої поверхні пояснюється технологією випалювання посуду на відкритих вогнищах, коли зовнішня поверхня горщиків зазнавала найбільшої дії вогню.

Добре вимішане, міцне тісто має значні домішки тонкозернистого кварцевого піску, а також незначні домішки дрібнозернистого піску та одиничні включення мусковиту і стінок мушлів розміром 0,1-0,2 мм, які утворилися внаслідок перетирання серед основної піскової маси. Характер домішки в глині неолітичного посуду вказує не лише на технологію її виготовлення. Вона є важливою ознакою культури, її вибір залежав від природних умов і характеру господарської діяльності племен.

Зовнішня поверхня кераміки багато орнаментована заглибленим візерунком, серед якого присутні усі основні елементи орнаменту неолітичного дніпро-донецького посуду: відбитки дрібнозубчастого гребінця (Т.1, 8-11); наколи підтрикутної, лопатковидної, овальної форми (Т.1, 2, 4, 5-7, 13-15), серед яких переважають підтрикутні форми; прямі та скобовидні насічки (Т. 1, 17, 18); прокреслені або прогладжені лінії (Т.1, 16, 18, 19). Зустрічається орнамент у вигляді двох рядів округлених глибоких ямок по вінцю посудини (Табл. І, 1) і вертикальних розчосів по горловині (Табл. 1, 17), а також неглибоких поверхневих ямок (Табл. 1, 3), поява яких на кераміці дніпро-донецької культури пов'язується дослідниками із впливом сусідніх лісових племен (8, с. 168). Аналогії іншим орнаментальним мотивам (композиції з трикутних наколів) ведуть в південні степові райони Середнього та Верхнього Подоння (11, мал. 4, 11, 21, 22, 25, 31, 42; 12, с. 43-44; та ін.), а прокреслений або прогладжений прямолінійний орнамент пов'язаний

із впливом правобережних землеробських культур (8, с. 84).

Цікавими знахідками є два фрагменти трипільської кераміки (Табл. І, 20), які орнаментовані канелюрами та ямками. Аналогії цієї кераміки ми знаходимо в пам'ятках типу Борисівка, Красноставка, на поселеннях Коробівка, Пищики, Гріні та ін. Вона датується кінцем раннього — початком середнього Трипілля (8, с. 192-194).

Перераховані елементи орнаменту прикрашали, очевидно, всю поверхню посудини, часто складними вугластими лінійно-геометричними композиціями.

Малі та розрізнені фрагменти неолітичної кераміки перешкоджають відтворенню форм посудин. Судячи із знайдених вінець на Молюховому Бугрі, в добу пізнього неоліту були поширені широко відкриті, слабо профільовані горщики з прямими або відведеними назовні вінцями та, вірогідно, з гострим дном.

Енеолітична кераміка Молюхового Бугра відрізняється від неолітичної насамперед за технологічними ознаками. Вона, як і вся кераміка середньостогівської культури, характеризується великою домішкою в тісті дрібнотовчених черепашок і пористістю. Остання виникла внаслідок вимокання вапнякових сполук, в які перетворювались товчені черепашки після обпалення. Ці ознаки пов'язують її з колом степових культур дніпро-волзького межиріччя (9, с. 81).

Серед енеолітичної кераміки Молюхового Бугра виділяються дві керамічні групи, що пов'язані з якістю суглинку. Тісто однієї групи (Т. II) має світло-сірий колір. Для його виготовлення використовувався суглинок, який характеризується більшим вмістом глинистих пилових частинок, що позначилося на щільності глиняної маси і вазі та пластичності. Міцний черепок має домішки товчених черепашок (10-20% маси тіста), пористість відсутня. Поверхні посуду оброблялись зубчатим інструментом або травою, добре загладжувались, інколи до легкого поблискування.

Тісто другої групи (Т.III), сіро-коричневого та охристо-коричневого кольору, виготовлялося з буруватого суглинку. В ньому помітне зростання домішків товчених черепашок (до 30% маси тіста), їх вимокання дало значну пористість поверхні. Окремі зерна кварциту та дисперсного піску в тісті кераміки викликані природним складом суглинку. Незначна частина фрагментів має рослинні домішки. Поверхня посуду також старанно оброблялась зубчатим інструментом, зовнішня поверхня інколи добре загладжувалась.

Орнамент на кераміці обох груп розташований у верхній частині посудин та займає вінця і верхню частину плечиків. Типовою рисою орнаментальних схем є досить широке використання гусе-

ничного (перевитий шнур) і шнурового (плетений шнур) елементів орнаменту (Т. II, 4-10; III, 6-8, 10, 12, 13. 15, 16). Зустрічаються також ямки-наколи, прокреслені лінії, защипи по вінцю (Т. II, 2, 11, 13; Т. III, 2, 3, 5, 9, 14). Поряд з горизонтальними рядами широкого значення набувають вертикальні колонки, діагональні ряди і геометричні фігури.

Помітної різниці в орнаментації кераміки обох груп немає. Але помітне неоднакове розміщення цих груп на площі поселення. Міцна світло-сіра кераміка знайдена майже виключно в шурфі 3, тоді як пориста бурувата кераміка походить в основному з шурфів 1 і 2.

Прослідкувавши в ході розкопок стратиграфічне залягання обох груп кераміки, В. М. Даниленко прийшов до висновку, що вони характеризують різні ступені розвитку доби енеоліту: перша відноситься до середнього періоду, друга — до пізнього періоду мідного віку (5, с. 14-19).

Дослідивши детальніше середньостогівську кераміку, Д. Я. Телегін відніс молюхівську енеолітичну кераміку до дереївсько-молюхівської групи, кераміка якої найповніше представлена в лісостепових районах Наддніпрянщини і Лівобережжя України. В окремий п'ятий найбільш пізній молюхівський тип дослідник виділив плоскодонні невисокі пористі горщики з поселень Молюхів Бугор, Бузьки, Хрести та ін.

Хронологічно вся молюхівська кераміка віднесена Д. Я. Телегіним до пам'яток II дереївського (шнурового) періоду в розвитку середньостогівської культури — перша половина III тис. до н. е., в якому виділяються два етапи (а, в), виходячи з факту наростання кількості шнурового орнаменту на пористих горщиках молюхівського типу та інших ознак (9, с. 88, 100, 123).

На Молюховому Бугрі в добу шнурового енеоліту побутували декілька форм посуду. Характерним типом є плечисті гостродонні горщики з високими (рідше — заниженими) циліндричними вінцями, трохи відведеними назовні, які відрізняються в деталях профілювання (5, Табл. 1, 1; мал. 2, 1; Табл. 11, I). Реконструкція одного горщика дана табл. 1. За своїми пропорціями він ближче всього стоїть до горщиків з Дереївки (9, рис. 30, 1; мал. 32, 2; 48, 3). Відомі на Молюховому Бугрі плоскодонні невисокі горщики з рівними невисокими вінцями (5, Табл. II, 3) та невеликі миски або чашки (Т. II, 1). Останні мають аналогії також в матеріалах Дереївки, де побутували сферичні миски з округлим або трохи сплощеним дном (9, ст. 91-92, мал. 50, 2, 4).

Неолітичний шар поселення належить до культури дніпродонецьких племен пізнього неоліту. Д. Я. Телегін відносить його до черкаської групи другого періоду, який датується першою поло-

виною — серединою IV тис. до н. е. (8, с. 84, 231). Цей період характеризується розквітом дніпро-донецької культури в Середньому Подніпров'ї, коли набуває дальшого розвитку човно-сіткове рибальство, приручаються всі основні види свійських тварин (крім коня), з'являються культурні злаки, вдосконалюється техніка обробки каменю і кременю, знаряддя з якого мали мікролітичний характер. Поряд з поширенням гостродонного посуду складається більш досконалий тип плоскодонної кераміки з гребінцево-накольчастою орнаментацією.

Орнаментація неолітичної кераміки Молюхова Бугра вказує на зв'язки з лісовими племенами ямково-гребінцевої кераміки, з степовими племенами Надпоріжжя і Подоння, а також з трипільською культурою. Знахідки двох фрагментів канельованого трипільського посуду, які відносяться до кінця раннього — початку середнього Трипілля, дають змогу уточнити датування дніпродонецької кераміки Молюхова Бугра кінцем першої половини — серединою IV тис. до н. е.

У другій половині IV тис. до н. е. населення дніпро-донецької культури в Середньому Подніпров'ї витісняється середньостогівськими племенами, що стояли на вищому рівні культурного розвитку (8, с. 231). Але перший дошнуровий період розвитку цієї культури (друга половина IV тис. до н. е.) на Молюховому Бугрі невідомий. Лише в другому шнуровому періоді (перша половина III тис. до н. е.) поселення знову було заселене (6, с. 75; 9, с, 123). Цю дату підтверджують і трипільські імпорти на поселенні — широко відкриті чаші, біконічний посуд та ін., які датуються етапом CI (5, с. 19).

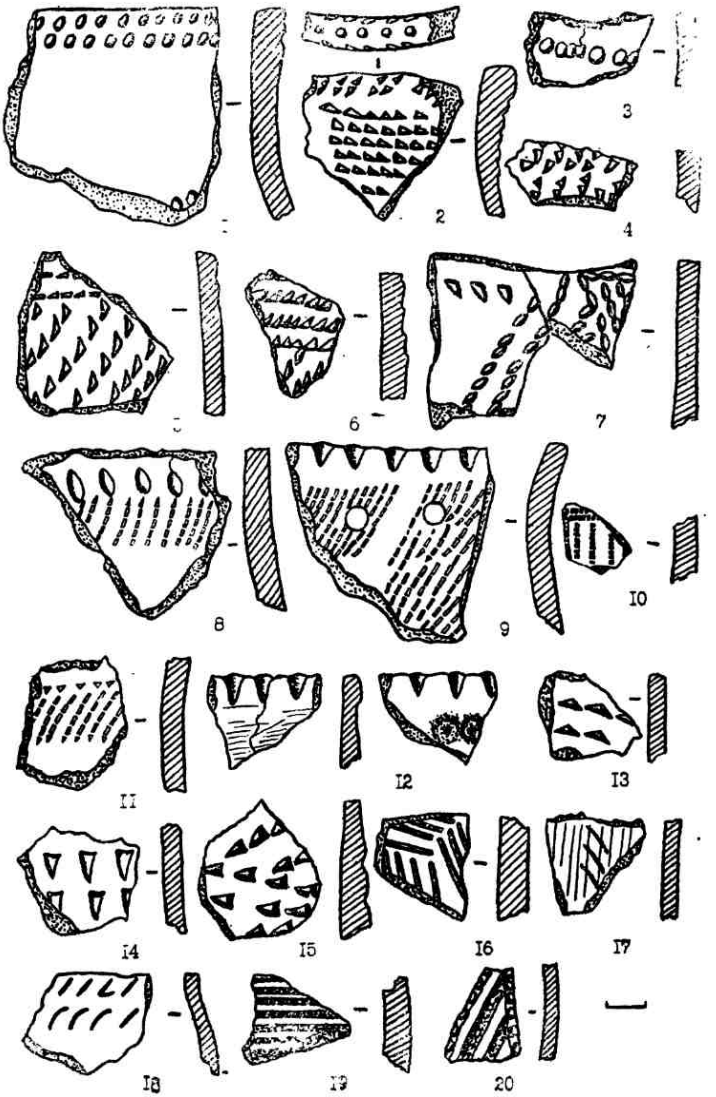
Житлові комплекси мідного віку, які були розкопані В. М. Даниленком, дають змогу вважати, що вони залишені пастушачим населенням, яке займалося з заплаві Тясмина скотарством, прирічковим мисливством, рибальством, збиральництвом, а також до певної міри — землеробством.

У цілому обидва житла пов'язуються з весняно-літніми пастушачими стійбищами. Причому, переважання серед кісток свійських тварин коня (59%) свідчить про чітко виражений конярський характер господарства.

Нормам пастушого життя відповідає і характер керамічного комплексу, який був охарактеризований в даній статті.

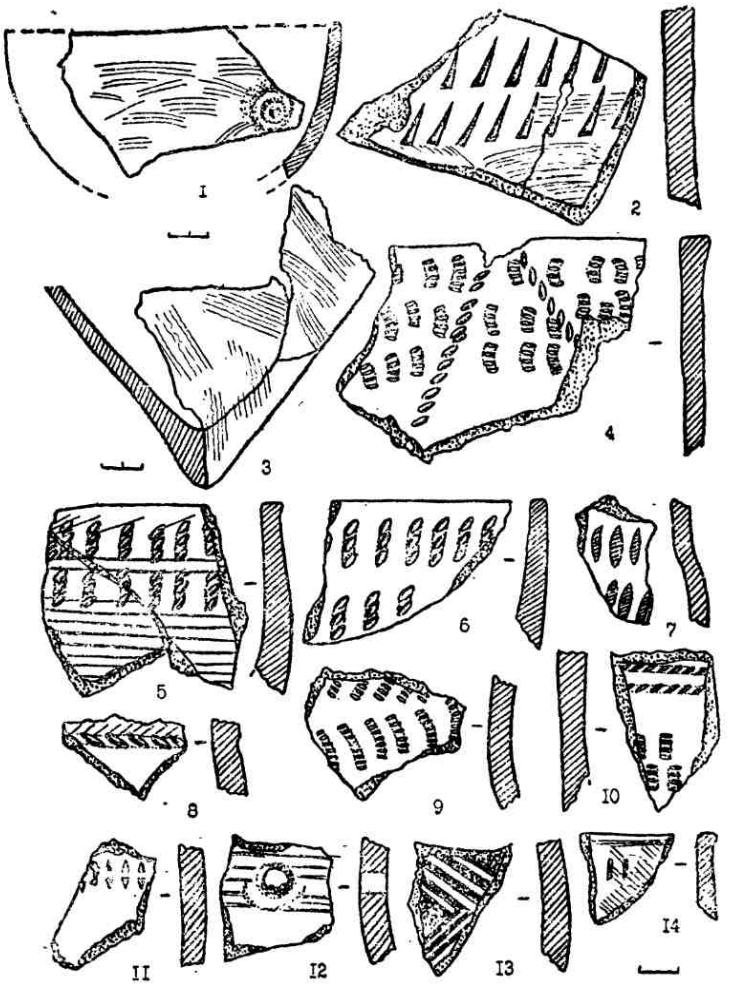
Розкопки 1992 р. відкрили новий цікавий об'єкт на поселенні — «рів», який, вірогідно, мав господарське призначення. Розкопки показали, що культурний шар відомого поселення доби пізнього неоліту і шнурового енеоліту Молюхів Бугор не вичерпаний, а подальші його дослідження принесуть нові цікаві знахідки.

1. Тереножкін А. І. Звіт «Поселення й городища в басейні р. Тясьмину» — Архів ІА АН України. — К. — 1950/25 — Ф. 1264, 16, 98. — п. 23.
2. Тереножкин А. И. Поселения и городища в бассейне р. Тясьмина// КСИИМК. — Вып. 43. — 1952. — с. 80-81.
3. Покровская Е. Ф. Отчет о разведках среднеднепровской експедиции в 1955 г. Разведовательный отряд. — Архів ІА АН України. — 1955/5 в. — Ф. 2473. — с. 1-2.
4. Даниленко В. Н. Отчет об археологических исследованиях первобытного отряда Кременчугской археологической экспедиции за 1956 г. — Архів ІА АН України. — 1956/1а — Ф. 2674. — с. 1-7.
5. Даниленко В. Н. Археологические исследования 1956 г. в Чигиринском районе // КСИА. — Вып. 8. — К., 1959. — с. 13-21.
6. Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К., 1974.
7. Даниленко В. Н. Неолит Украины — К., 1969.
8. Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968.
9. Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973.
10. Нераденко Т. Н. Отчет о разведках Чигиринского разведывательного отряда за 1992 г. — Архів ІА АН України — К., 1993.
11. Синюк А. Т. Население бассейна Дона в эпоху неолита. — Воронеж., 1986.
12. Третьяков В. П. Неолитические племена лесной зоны Восточной Европы. — Л., 1990.

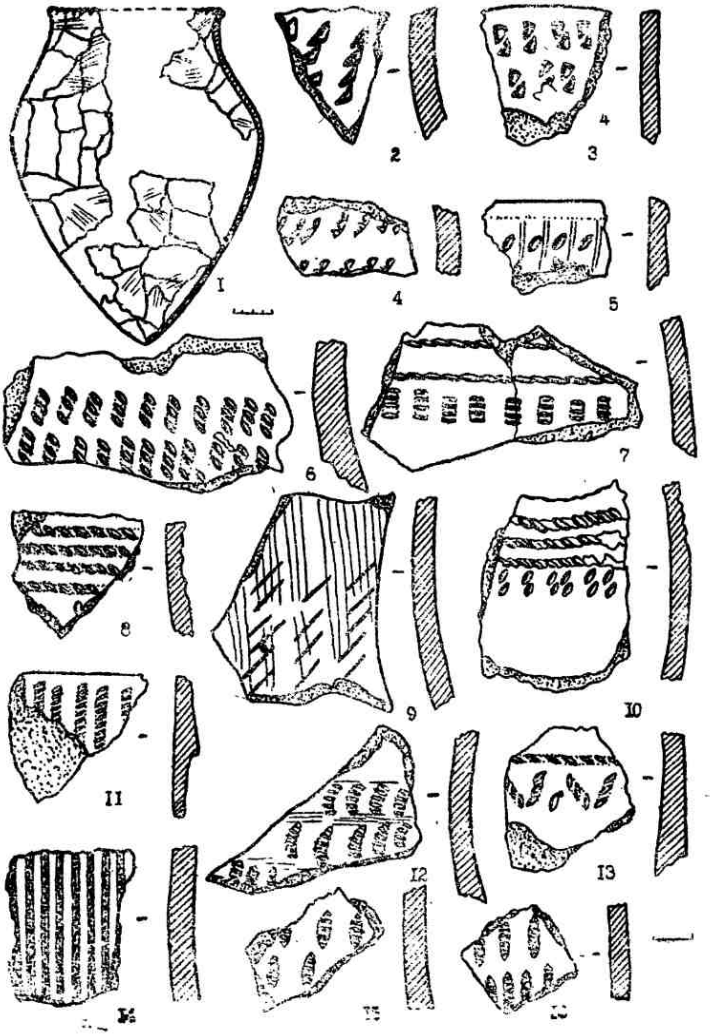
Мал. 1

Мал. 1. Неолітична кераміка з Молюхового Бугра.

Мал. 2

Мал. 2. Енеолітична кераміка першої групи з Молюхового Бугра.

Мал. 3

Мал. 3. Енеолітична кераміка другої групи з Молюхового Бугра.

О. В. ЦВЕК
м. Київ

ВЕСЕЛИЙ КУТ — НАЙБІЛЬШЕ ПОСЕЛЕННЯ СХІДНОТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Поселення біля с. Веселий Кут Тальнівського району Черкаської області — одне з найбільш ранніх великих поселень східнотрипільської культури. Вивчення матеріалів цього поселення дозволило поставити і значною мірою вирішити багато питань господарчої діяльності, соціального устрою та ідеологічних уявлень населення розвинутого етапу трипільської культури Буго-Дніпровського міжріччя.

Поселення площею 150 га розташоване на мису першої надзаплавної тераси р. Гірський Тікич. Система планування по колу мала сітку вулиць і досить щільну концентрацію жител. Основним її елементом є посадибна забудова. Наявність у комплексі садиби кількох жилих будинків, компактне розташування на невеликій відстані жилих, господарчо-виробничих споруд та археологічний матеріал з них дозволяє вважати, що садиба належала родині, яка вела спільне господарство. На сьогоднішній день на поселенні досліджено сім садиб, виявлено та прошурфовано понад 60 будівель, повністю розкопано 26 споруд, які мали різноманітне функціональне призначення. Із них 16 будівель — жилі будинки, а 10 — господарчо-виробничого призначення.

Жилі будинки Веселокутського поселення — це одноповерхові, переважно двокамерні наземні споруди. Площа їх коливається від 50 кв. м до 125 кв. м. Зберігаючи в основному продовгувато-витягнуту композицію, деякі із жилих будівель Веселого Кута за рахунок різноманітних виступів набувають «Г»- і «Т»-подібного планування, продовжуючи в цьому домобудівні традиції поселень більш раннього часу цього району. По плануванню і кількості камер жилі споруди Веселокутського поселення розподілені на кілька типів: будинки з прямокутним, «Г»- та «Т»-подібним плануванням. При дослідженні жител виявлені їх цікаві конструктивні особливості і деталі інтер'єру: підлога, стіни, підвищення-лежанки, підвищення вівтарі, печі. Крім жител на поселенні зустрінуті господарчо-виробничі будівлі. Вони мають різноманітну форму, розміри їх коливаються від 34 до 115 кв. м. Відмінною рисою цих будівель є полегшеність їх конструкцій. Вони мають стіни переважно каркасного типу, що підтверджується як залишками обмазки з відбитками лози, так і слідами ямок від стовпчиків по периметру споруди. Поряд з жилими будівлі господарчо-виробничого призначення входили в комплекси-садиби і служили для розмолу та зберігання зерна, для виготовлення кам'яних виробів та

зберігання продуктів, для обробки шкір, для виготовлення посуду. Особливе місце серед господарчо-виробничих споруд займає унікальний комплекс, який складався із двох майстерень з гончарними горнами.

На поселенні Веселий Кут велика кількість спеціалізованих камер і будівель, зв'язаних з різними видами виробничої діяльності. Досконалість конструкцій деяких із них свідчить про складність і високий рівень господарства у населення, що залишило цю пам'ятку.

Для характеристики керамічного комплексу Веселокутського поселення застосовується класифікація, розроблена для пам'яток розвинутого Трипілля Буго-Дніпровського міжріччя (1). На поселенні представлені лише чотири категорії, в деяких із них відсутні окремі групи і підгрупи, характерні для більш ранніх пам'яток цього району. Переважає в керамічному комплексі Веселого Кута перша категорія, основною ознакою якої є заглиблений орнамент. Провідне місце в категорії займає перша група, посуд якої прикрашено заглибленожолобчатим орнаментом (34,8%) (мал. 1). Для неї характерні грушевидні посудини з покришками, кратери, біноклеподібні, моноклеподібні, посудини з шаровидним туловом, кувшини-амфори, кубки. При великій різноманітності типів посудин, кераміка групи єдина в технологічному плані і, що особливо важливо, зберігає орнаментально-стильову спільність. Всі посудини прикрашені спірально-стрічковим жолобчастим орнаментом, якому притаманне ритмічно-зональне розташування декору. В орнаментації переважає спіральна стрічка із кількох заглиблених ліній. Саме в цей час згаданий стиль орнаментації, так характерний для кераміки східного ареалу, повністю формується і витісняє більш ранні елементи. Кераміка з заглибленожолобчастою орнаментацією, продовжуючи більш ранні традиції, досягла в цьому плані досить високого рівня і кількісно переважала в керамічному комплексі Веселокутського поселення. Друга група першої категорії представлена в комплексі Веселого Кута керамікою з канельованим орнаментом. Для посуду третьої категорії притаманний рельєфно-штампований орнамент в різноманітному сполученні його елементів (мал. 2, 3-6). Характерною ознакою четвертої категорії є повна відсутність орнаменту. Посуду п'ятої категорії притаманний розпис (мал. 2, 1-2). В залежності від кількості використаних при нанесенні орнаменту фарб кераміка розділена на дві групи: біхромну та монохромну. У керамічному комплексі Веселого Кута зустрінуті розписні посудини імпортні та виготовлені місцевими майстрами. Аналіз посуду Веселого Кута показує його розвинутий характер, свідчить про високий рівень професійних навичок населення, що залишило цю пам'ятку, і є

джерелом різноманітної інформації.

Знаряддя з кістки, каменю та рогу у Веселому Куті зустрінуті у невеликій кількості (мал. 3). Типологічний та експериментально-трасологічний методи дозволили розділити їх на групи, які характеризують ряд виробничих процесів, що мали місце на поселенні. У Веселому Куті ми спостерігаємо старі форми знарядь і способи їх обробки. З'являються нові форми, але в обмеженій кількості. Слід відзначити великий відсоток поліфункціональних виробів. Знаряддя Веселого Кута відрізняються стандартизацією розмірів, досконалістю форм, своєрідністю обробки робочих лез і поверхонь, збільшується їх розмір.

На етапі існування поселень типу Веселого Кута спостерігається певний прогрес не лише в керамічному виробництві, але й в обробці знарядь із кременю, каменю, кістки та рогу, що зменшує особливий розквіт багатьох галузей господарчого життя мешканців цих поселень.

Основним заняттям населення було землеробство, що документується палеоботанічними залишками і знаряддями. Відзначимо широкий асортимент вирощуваних рослин: пшениці плівчасті трьох видів, ячмінь, бобові. Знаряддя праці, зв'язані з землеробством (мотики, серпи, зернотерки, розтиральники та ін. (мал. 3, 1-3) виявлені у всіх будівлях Веселого Кута. Розвинутий характер землеробства общин Буго-Дніпровського міжріччя, куди входило і охарактеризоване поселення, дозволяє гадати, що для них був властивий орний спосіб обробки грунту. Поряд з землеробством в системі господарства було розвинуте тваринництво, основу стада складала велика рогата худоба. Роль полювання незначна. Маються свідчення про рибальство.

Інший бік господарчої діяльності був пов'язаний з домобудівництвом, виробництвом знарядь праці та предметів побуту.

Про високий рівень домобудівництва свідчать різноманітні складні за планом та конструкцією будівлі Веселого Кута, широкий асортимент знарядь праці, зв'язаних з цим видом робіт (мал. 3, 4-7).

Керамічне виробництво досить високого рівня, яке ми спостерігаємо у Веселому Куті, може свідчити про складний технологічний процес, який вимагає певної безперервної роботи майстра, його зв'язок з конкретними операціями та професійною спеціалізацією. Це також підтверджується наявністю на поселенні гончарних майстерень з сушильними камерами та двоярусними горнами. Будівництво гончарної печі і її активна експлуатація були непосильні для однієї сім'ї. Тільки община або група сімей була здатна побудувати таку споруду (2, с. 225). Високохудожні керамічні вироби також свідчать про високий професіоналізм гончарів.

Все це дозволяє розглядати керамічне виробництво населення Веселого Кута як общинне ремесло.

Значну роль в господарстві жителів даного поселення відігравало шкіряне та текстильне виробництво (мал. 3, 8-9).

На матеріалах Веселого Кута спостерігається процес виділення сімей і окремих майстрів, які займалися виготовленням окремої продукції. Це документують гончарні, шкіряні та камнеобробні майстерні. Майстер-професіонал, який мав майстерню, обслуговував общину, а вона в свою чергу забезпечувала його продуктами сільського господарства (3, с. 3-6; 4, с. 191).

Характеристика суспільного устрою Веселокутського поселення обмежена відсутністю могильника. Планування поселення та посадибна його забудова свідчить про складну структуру суспільства, яке залишило цю пам'ятку. Комплекс-садиба складалась із кількох жилих будинків, господарчих, виробничих споруд і спільного двора. Такі комплекси можна інтерпретувати як місце проживання великосімейної общини, мабуть, основної ячейки трипільського суспільства Веселого Кута.

Багатогалузеве господарство і складний соціальний устрій суспільства, що лишило поселення Веселий Кут, знайшло відображення в ідеологічних уявленнях його населення. Інформацію про ідеологію мешкаців цього поселення містять у собі вівтарі, предмети культу та орнамент на посуді. За матеріалами поселення, що вивчається, реконструюється лише один бік організації культу, представлений домашніми ритуалами. Прямокутні вівтарі, як організуючий елемент сімейних святилищ та культові атрибути навколо них, фіксуються у багатьох житлах Веселого Кута.

Особливістю цього і синхронних йому пам'яток східнотрипільської культури є обмежене вживання в релігійному церемоніалі антропоморфної пластики і більш широке поширення в їх археологічних комплексах зооморфної.

Центральне місце у віруваннях давніх землеробів Веселого Кута займав культ родючості в різних його обрядових проявах (5, с. 77-87). Міф про двох володарок неба, поширений у населення цього району протягом всього розвинутого Трипілля, знайшов відображення в існуванні посудин з рельєфним зображенням жіночих грудей, котрі широко представлені у Веселому Куті. Моління про небесну воду (дощ) також мало відношення до дуального божества, його атрибутами були біноклеподібні посудини та кратери.

У спеціалізованій будівлі для розмелювання та зберігання зерна (пл. № 9) здійснювався обряд, зв'язаний з родючістю зерна.

Магія родючості полів, зерна тісно переплітається з магією людської родючості. Парні посудини, які мають жіночі й чоловічі

ознаки, із Веселого Кута, мабуть, свідчать про існування в мешканців поселення культу небесного подружжя (6, с. 157-160).

Наявність культів, які мають відношення до певного виробництва (7, с. 247), зафіксовано при розкопках згаданої раніше гончарної майстерні. В общинах з'являються професіонали, які виконують ритуальні обряди і зберігають певні традиції. Можна думати, що майстер, який керував вогнем гончарної печі, міг виконувати обряди, зв'язані зі священним вогнем (8, с. 55-56). Ритуали, які стосуються керамічного виробництва, фіксують інші дослідники (9, с. 146-152; 10, с. 16).

Зміна складових частин господарчої системи, ускладнення соціальної структури суспільства, яке залишило поселення біля с. Веселий Кут, знаходять відображення в нових аспектах світогляду (посилення обрядності по відтворенню стада, поява культів сімейних предків, що отримали тотемістичне забарвлення і т. д.). Пережитки тотемістичних уявлень у світогляді населення Веселого Кута тісно переплітаються з іншими уявленнями, породженими землеробською епохою, — з ідеєю родючості. Так, у деяких зооморфних статуетках виявлено домішок зерна, що свідчить про синтез культів.

Ще більше ускладнюється світогляд, коли до складу населення вливаються нові родоплеменні групи зі своїми віруваннями та культами. Трьохчастні посудини, поховання овець під підлогою жител Веселокутського поселення знаходять аналогії в обрядах ленд'єльської культури (11, с. 57-69).

В ідеологічних уявленнях жителів Веселого Кута і інших синхронних йому поселень відчувається спадкоємний зв'язок з ранньотрипільськими племенами, що знаходить свій вираз в міфологічних образах, зафіксованих в орнаментальних схемах.

Про зв'язок населення, яке залишило Веселокутське поселення, з західними сусідами свідчить особлива група кераміки. В багатьох житлах Веселого Кута зустрінуті посудини, близькі за формою і орнаментацією кераміці пам'яток типу Вербковице-Костянець (12, с. 268-273). Але Веселокутський посуд виготовлено із місцевої глини і в його декорі відчувається переробка ленд'єльських зразків (13, с. 112-115, мал. 5,3-6). Для поточнення характеру контактів культури Ленд'єль з носіями східнотрипільської культури певний інтерес являє знахідка мідної очковидної підвіски в одному із жител поселення. Час цих зв'язків можна віднести до періоду Ленд'єль IV (14).

Не менш цікаві контакти населення Веселого Кута з племенами Карпатського басейну. На пам'ятках типу Веселого Кута зустрічаються посудини, які близькі кераміці Тиса-полгарської і ранньої Бодрог-керештурської ступені Полгарської культури (13,

с. 112-115, мал. 5, с. 3-5). Стан вивченості енеоліту Закарпаття та Волині не дає поки що можливості більш детально з'ясувати характер цих зв'язків.

Серед пам'яток східнотрипільської культури виділяється група поселень, які об'єднує спільність господарства, ідеологічних уявлень, топографії та планування поселень, прийомів домобудівництва і своєрідні риси керамічного комплексу, що дозволяє виділити їх в певний тип пам'ятки. До нього відносяться поселення біля сіл Веселий Кут, Пеніжкове-Бугачівка, Копіювата, Вільховець І, Харківка, Дешки та ін. По найбільш вивченому в цій групі поселенню їй дана назва — пам'ятки типу Веселого Кута.

В розробленій періодизації розвинутого Трипілля Буго-Дніпровського міжріччя Веселокутський тип пам'яток займає серединне положення. Його генетичною підосновою є пам'ятки типу Онопріївки. Час існування пам'яток типу Веселого Кута знаменує найвищий розквіт середнього Трипілля Буго-Дніпровського міжріччя. Підйом економіки стимулює швидкий ріст населення, його концентрацію, що й викликає значне збільшення мешканців на поселеннях, оскільки основна територія була розподілена між общинами. Але в той же час продовжувалась подальша сегментація общин і переселення колективів, що наново виділились на нові землі. У цьому плані цікаве порівняння Веселого Кута з пам'ятками типу Верем'я. Розділене значними відстанями поселення Веселий Кут (Гірський Тікич) і пам'ятки типу Верем'є (Дніпро) мають ідентичні в багатьох рисах з точки зору типології керамічні комплекси (14, с. 39). Мабуть, засновники поселення Верем'є є вихідцями із середовища населення, яке залишило пам'ятки типу Веселого Кута.

Якщо на сході Трипільсько-Кукутенської області швидкий ріст населення змушував створювати великі центри або просуватися в малозаселені райони, то на заході такої можливості не було. За Прутом лежали корінні густо заселені давньоземлеробські райони з надлишковим населенням. У пошуках нових земель кукутенські общини також просувались на схід, в басейн Південного Бугу і пізніше — в Буго-Дніпровське міжріччя. Результати цього процесу раніше всього проявляються на Південному Бузі (Кліщів). Значний відсоток посудин з характерним для кукутенських племен розписом поряд з традиційною місцевою трипільською керамікою, що виявлені в житлах Кліщева, стверджують цю думку. В Буго-Дніпровському міжріччі цей процес проявляється пізніше і знайшов відображення в матеріалах заключного етапу існування Веселокутського поселення. Він досягнув у цей час лише території басейну Гірського і Гнилого Тікича. На східній околиці Веселокутського поселення зустрінута розписна кераміка з сірою по-

верхнею та темнокоричневим розписом, яка пізніше стане характерною для заключного етапу розвинутого Трипілля східного ареалу. Цей факт вказує на досить довге існування Веселого Кута і дає можливість виділити найбільш пізню ланку в структурі цього великого поселення.

Пам'ятки типу Веселого Кута змінюють поселення типу Миропілля та Гарбузина. Останні завершують середній етап Трипілля в цьому районі.

Синхронізація пам'яток типу Веселого Кута з одночасними у Подністров'ї (Заліщики, Поливанів Яр II) і Побужжі (Кліщів, Колодисте) дозволяють віднести їх до другої половини перехідного періоду BI-BII, що відповідає Кукутені АВ/2.

При вивченні пам'яток типу Веселого Кута проведено визначення їх датування радіокарбонним* та археомагнітним методами (15, с. 123).

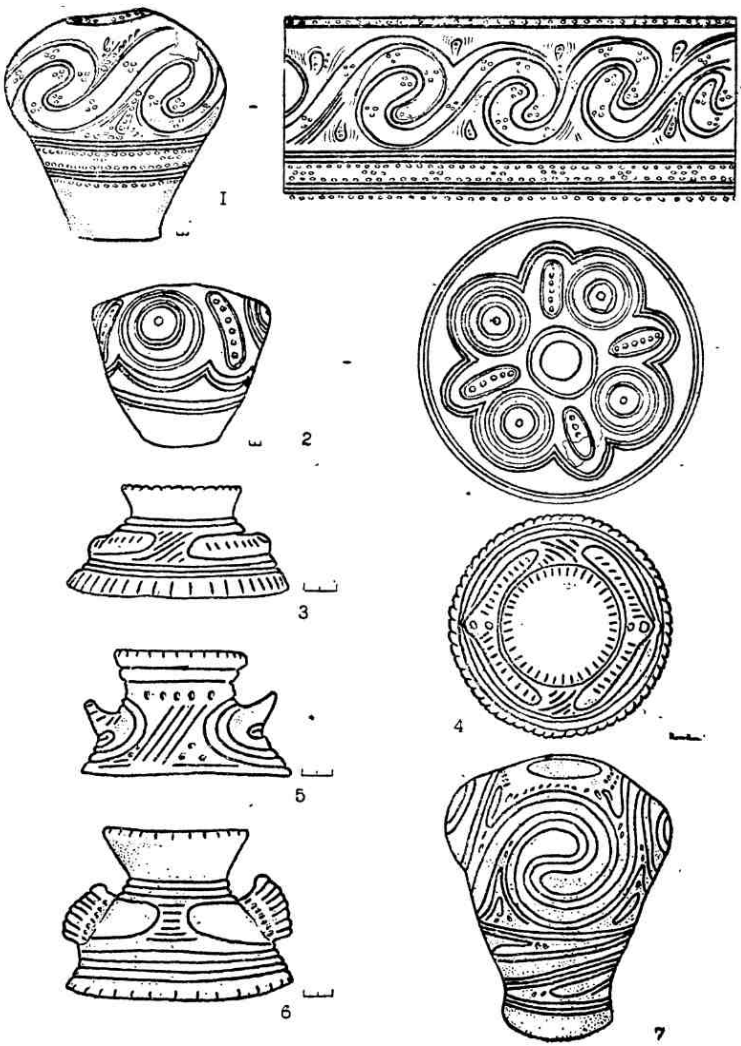
На основі цих дат ми можемо вважати, що пам'ятки типу Веселого Кута розвивались з XXXII ст. до н. е. і до кінця XXXI ст. до н. е. за традиційним датуванням, а за каліброваними датами 4000-3900 рр. до н. е.

Матеріали дослідження дозволяють вважати Веселий Кут (площа близько 150 га) найбільшим поселенням розвинутого Трипілля. Подібні поселення відігравали роль економічних та культурних центрів трипільського суспільства. Вони свідчать про те, що на території Буго-Дніпровського міжріччя після проникнення сюди ранньотрипільських племен проходить становлення та еволюція східнотрипільської культури, яка входить в спільність культур Трипілля-Кукутені. Східнотрипільська культура, яка мала спільну генетичну підоснову з кукутенською, не була її периферією, а розвивалась самостійно, маючи високий рівень економічного та культурного розвитку. Поселення типу Веселого Кута і більш пізні стали тією основою, на якій після проникнення сюди з заходу нового населення та нових ідей з'явились такі крупні трипільські центри як Доброводи, Тальянки, Майданець, Квітки і ін.

1. Цвек Е. В. Трипольская культура междуречья Южного Буга и Днепра (средний этап): Автореф. канд. дис. — К., 1987.
2. Семенов С. А. Коробкова Г. Ф. Технология древнейших производств. Л.. Наука, 1983.
3. Бибиков С. Н. О ранних формах ремесленного производства // Домашние промыслы и ремесло: Тезисы расшир. заседания сектора Средней Азии и Кавказа. — Л., 1970. — с. 3-6,
4. Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л.: Наука, 1976.
5. Цвек О. В. Релігійні уявлення населення Трипілля // Археологія. — 1993. — С. 77-87.

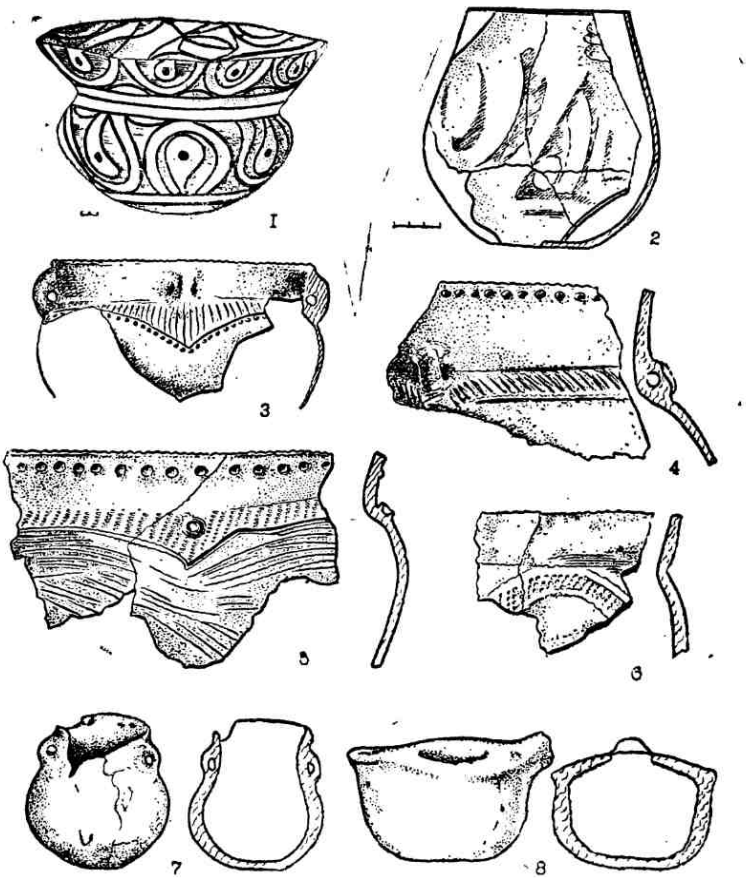
* Лабораторія Інституту геохімії та фізики мінералів АН України та Берлінська лабораторія.

6. Маркевич В. И. Позднетрипольские племена северной Молдавии. — Кишинев: Штиинца, 1981.
7. Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие. — М.: Наука, 1964.
8. Цвек Е. В. Один из аспектов верований трипольских племен //Реконструкция древних верований: источники, метод, цель. — Л.: 1990. — С. 55-56.
9. Бикбаев В. М. Данные к ритуалу, связанному с оставлением кукутень-трипольских гончарных печей // Раннеземледельческие поселения — гиганты трипольской культуры на Украине. — Тальянки, Веселый Кут, Майданецкое. — 1990. С. 146-152.
10. Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя IV-III тис. до н. е.: Автореф. канд. дис. — К., 1992.
11. Свешников И. К. Могильник в с. Звенигород Львовской области //КСИИМК. — 1956. — вып. 63 — с. 57-69.
12. Пелещишин Н. А. Энеолитические культуры Волыни и Подолии. Лендельская культура //Археология Украинской ССР. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 268-273.
13. Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант трипольской культуры. //Первобытная археология. — К.: Наук. думка, 1989.
14. Цвек О. В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності // Археологія. — 1985. — № 51.
15. Загний Г. Ф., Русаков О. М. Археомагнитные вариации геомагнитного поля Юго-Запада СССР. — К.: наук. думка, 1982.

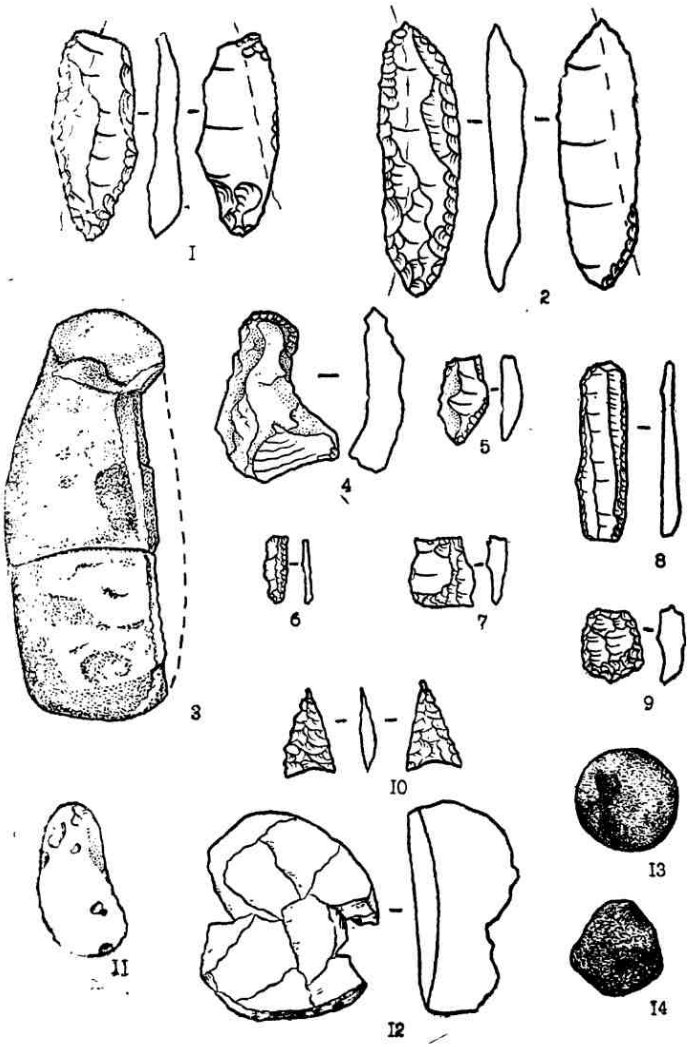
Мал. 1

Мал. 1. Кераміка з жолобчатою орнаментацією.

Мал. 2

Мал. 2. Кераміка з розписним та рельєфно-штампованим орнаментом. Мініатюрний посуд.

Мал. 3

Мал. 3. Знаряддя праці

1-2 жниварські знаряддя

3 товкач для розтирання зерна

4 струг

5 стругальний ніж

6 свердло

7 долото

8-9 скребачки

10 наконечник стріли

11 лощило для кераміки

12 кельма

13-14 відбійники.

О. П. ДІДЕНКО
м. Умань

СТЕЛА З БІЛОГРУДСЬКОГО ЛІСУ

1915 р. жителі села Дмитрушки біля Умані при корчуванні пнів у 8-му обході Білогрудівської лісової дачі викопали чотири кам'яні плити, які лежали одна коло одної, «ребром на довгих боках». Навколо були шматочки вугілля і кілька черепків, які не збереглися.

Дві менших плити, «чотиригранні слупики», що не мали жодних зображень (одна, правда, мала зверху головний виступ), були передані жителю Дмитрушок Леоновичу. Дві більших потрапили в Уманський краєзнавчий музей (1, с. 189-220).

Одна з них, стела № 1, під час війни в 1944 році була вивезена за кордон, а після повернення залишилась в Київському історичному музеї. Це плита з жовтого пісковика з чітким зображенням людської постаті, відома в науці, експонується в музеї, і ознайомлення з нею не становить труднощів.

Друга стела з Білогрудівського лісу — унікальна археологічна пам'ятка і один з найдавніших творів монументального мистецтва (Уманський краєзнавчий музей, фондовий № 781) — досі не дочекалась свого дослідника. Це масивна плита сірого гнейса з прошарками мігматиту коралового відтінку, що значно вицвів від часу. Такий камінь є подостатком на численних відшаруваннях по берегах Іманки, Кам'янки, Ятрані.

Розміри стели: ширина плеч — 77 см, нижче вона плавно розширюється, в найширшому місці (48 см від верхнього краю) складає 85 см, нижче так же плавно звужується і по нижньому краю становить 55 см. Нижній край відбитий навкіс, так що лицева сторона має довжину 168 см, а зворотня — 179 см. Скол свіжий. Товщина пам'ятки неоднакова: з лівого боку 15-17 см, з правого, більш понищеного, — 8-10 см, місцями це просто заокруглене ребро.

Автор публікації стверджує, що влітку 1917 р. він бачив у лісі голову й плече ще однієї, як він вважав, п'ятої стели. Проте якраз у другої білогрудівської стели відбите праве плече і майже повністю — головний виступ. Певно, їх бачив у лісі автор.

Безпосередньо від верху виступу голови, трохи лівіше середини — рожева пляма підтрикутної форми, утворена залишеною частиною мігматитового прошарку (обличчя). Донизу вона звужується і переходить в смугу шириною 4-6 см, яка перекреслює ліву частину лицевої сторони стели, на 87 см нижче від лівого пле-

ча під гострим кутом піднімається вгору і обривається на лівому боці стели.

Рожева пляма (обличчя) у верхній частині має декілька заглибин, поверхня частково збита. Посередині заглибленою лінією нанесений знак (очі й ніс). Нижче, в напрямку згори донизу два штрихи, зроблені гострим предметом.

Нижче від обличчя рожеву смугу наполовину займає кільце (плоский рельєф), шириною 2 см, внутрішній діаметр 10 см, ліва половина кільця темно-сірого кольору, темніша, ніж вся гнейсова поверхня стели. З лівого боку збереглись залишки зовнішнього кола, накресленого заглибленою лінією. З правого боку від кільця спускається держалко, виконане круглим рельєфом. Таким чином, обличчя, півкільця і держалко — залишені частини рожевого прошарку. Збереглись вони добре, особливо гладеньке держалко.

На обличчі є зруйновані місця, які важко відрізнити від деталей, виконаних рукою стародавнього майстра.

У нижній частині стели за 15 см вище від нижнього краю заглибленою лінією зображені ноги, як відбитки двох ступнів, довжиною 30 см.

Під відбитим плечем з правого боку чотири косих заглибини, нижче — ще чотири, можливо, зроблені при спробі відколоти частину стели.

На зворотній стороні стели за 10 см від верхнього краю поперечною смугою збереглась рожева мігматитова жила. Нижче стела потовщується, мігматит, залишений тут у вигляді трьох неправильних півкіл, огинаючи плече, кантом спускається донизу. Мігматитові площини вкриті глибокими ямками різної величини; від правого до лівого плеча йде глибока й тонка врізана лінія, увігнута донизу посередині спини.

Нижче по спині дві великих пласких заглибини, з правого боку менша, з лівого — більша, несиметрично зміщені вліво, що теж віддалено нагадують сліди підошов.

Скульптура зображає, очевидно, чоловічу постать в довгому одязі типу плаща, з червоною облямівкою, застібнутому на лівому плечі.

Для стели була цілком свідомо заготовлена плита з прошарком рожевого мігматиту, техніка (круглий і плаский рельєф, заглиблені лінії, обробка кольорових прошарків, шліфування) показує добру обізнаність з матеріалом.

Стела за сьогоднішніми даними науки належить до нижнього шару Михайлівського поселення бронзового віку, що лежить безпосередньо «під нашаруванням раннього етапу ямної культури». Незважаючи на численні публікації по цьому періоду, існує сила

нерозв'язаних питань (2; 3; 4, с. 36-45; 5, с. 258-263; 6, с. 250-288; 7, с. 3-17; та ін.). На фоні недосліджених могильників на території Уманщини вивчення стел і супровідного матеріалу має велике значення, тому публікацію стели можна вважати потрібною і своєчасною.

1. Курінний П. П. Білогрудівські кам'яні стели //Записки ВУАК. — К., 1931.
2. Формозов А. А. О древнейших антропоморфных стелах Северного Причерноморья // СЭ — 1963. — № 3.
3. Златковская Д. Т. К вопросу об этнокультурных связях племен южнорусских степей и Балканского полуострова в эпоху бронзы // СЭ — 1965. — № 1.
4. Крылова Л. П. Корносовский идол // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976.
5. Щепинський А. О. Кемі-обинська культура. // Археологія Української РСР. — т. І — К., 1971.
6. Шапошнікова О. Г. Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки // Археологія Української РСР. — т. І. — К., 1971.
7. Телегін Д. Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу. //Археологія. — 1971 — Вип. 4.

Мал. Білогрудівська стела. Лицева сторона.

В. П. ГРИГОР'ЄВ
м. Черкаси

ПРО ЕТНІЧНУ ПРИНАЛЕЖНІСТЬ ПОХОВАНИХ В КУРГАНАХ РУБЕЖУ VII—VI ст. до н. е. БІЛЯ СІЛ ГЛАДКІВЩИНА І ПРИДНІПРОВСЬКЕ

Рішення ряду проблем етнокультурної і соціально-політичної історії Скіфії в даний час не уявляється можливим без врахування археологічних матеріалів VII-IV ст. до н. е. із території Лівобережного Придніпровського терасового Лісостепу. Вивчення історико-культурної специфіки цього району привертає особливу увагу, оскільки ця територія, утворюючи своєрідний степовий коридор, який простягнувся вздовж лівого берега Дніпра від долини р. Орелі на півдні до межі з Чернігівським Поліссям на півночі, була не тільки зоною контактів племен Лісостепового Правобережжя і Лівобережжя, але і безпосередньо скіфо-іранського населення Степового Півдня (10, с. 155).

Для розуміння особливостей і характеру складних етнокультурних і соціальних процесів, що протікали в Лівобережному Придніпровському терасовому Лісостепу, а також у визначенні ролі цього району в історичному розвитку населення Скіфії принципово важливе значення має конкретизація питання про час появи і характеру перебування тут кочових скіфів-іранців. Одним з найбільш важливих джерел у вирішенні цієї проблеми є матеріали поховальних комплексів.

Серед відомих в Лівобережному Придніпровському терасовому Лісостепу курганів скіфської епохи значна частина відноситься до V-IV ст. ст. до н. е. Пам'ятки періоду скіфської архаїки (VII-VI ст. ст. до н. е.) відомі тут в обмеженій кількості (12, с. 308 309). Майже всі вони, за деякими винятками, походять із дореволюційних розкопок В. В. Хвойки біля с. Вереміївка і М. Ю. Бранденбурга біля с. Гладківщина (19, с. 73; 7, с. 149; 4, с. 38, 43, табл. 21, 1-4). Обмежений характер такого роду джерел загальновідомий. Це сумарний і розпливчастий опис поховальних споруд та інвентаря, втрата знахідок, що суттєво ускладнює вивчення цих пам'яток і не дає про них необхідного повного уявлення.

У зв'язку з вищесказаним значний інтерес викликають матеріали розкопок поховання 1 кургану 3 біля с. Гладківщина Золотоніського району і поховання 1 кургану Роблена Могила біля с. Придніпровське Чорнобаївського району Черкаської області, досліджених нами в 1983 і 1988 рр. (5; 6).

Поховання 1 кургану 3 біля с. Гладківщина впускне) здійснене в дуже великій (7,8х7 м) округлій ямі глибиною 2,1 м з роз-

ташованим з південного боку дромосом. В обмазане глиною дно могили були вкопані 4 опорні стовпи, які підтримували перекриття із плах. Навколо ями залягав підковоподібний в плані вал материкового глиняного викиду потужністю 0,7 м з розривом з півдня. На викиді і на рівні поверхні насипу епохи бронзи зафіксовані залишки дерев'яної надмогильної споруди шатрового типу з колод товщиною до 32 см, які знаходились навколо ями і мали радіальний напрямок. Діаметр основи шатра 20 м. Підлога могили, глина викиду і колоди шатра були обпалені (мал. 1).

Поховання пограбоване. По ходу грабіжницького лазу зустрічались окремі людські кістки і кістки від цілого скелету коня, можливо, верхового. В центральній і північній частині могили серед розвалу кісток основного похованого — дорослого чоловіка у супроводі жінки знайдені залізні панцирні пластини (мал. 2, 9; 10), ворварки (мал. 2, 1-3), шило, кістяний «гвіздок» (мал. 2, 5), бронзовий дволопатевий наконечник стріли з гостролистковидною голівкою і виступаючою втулкою з шипом (мал. 2, 6). В різних місцях могили знайдені також бронзове дзеркало з боковим залізним руків'ям (мал. 2, 11), золота пустотіла кругла намистина (мал. 2, 4), бронзовий казан (мал. 2, 12) з кістками вівці або кози (залишками напутньої м'ясної їжі) і чотири культових навершя із залізними стержнями і бронзовими прорізними дзвоноподібними бубонцями зі скульптурним зображенням фігури оленя (мал. 2, 7, 8). Біля південно-східної стінки могильної ями знаходилось безінвентарне поховання підлітка — слуги чи раба, який лежав на лівому боці в скороченому положенні, головою на південний захід (мал. 1, 2).

Поховання I кургану Роблена Могила біля с. Придніпровське (основне) знаходилось під зруйнованим насипом, висота якого в 1970-х рр. була біля 6 м. За свідченнями очевидців, при вивозі з кургану чорнозему для потреб колгоспу, в центральній частині підкурганної поверхні «на шарові глини» (очевидно, на викиді із могили) знайдені «розташовані по колу обвуглені колоди», які являли собою, очевидно, залишки спаленої в ритуальних цілях надмогильної споруди шатрового типу. Саме поховання здійснене в великій (5,6x5,9 м) округлій в плані ямі глибиною 4,2 м з розташованим із заходу дромосом. Могила мала, очевидно, дерев'яне перекриття, підтримане двома стовпами — підпорами, вкопаними в східній частині дна ями.

Поховання пограбоване. На дні і в заповненні могильної ями знайдені уламки залізного панцирного обладунку (мал. 2, 16, 17), фрагменти клинка меча, два бронзових трилопатевих наконечники стріл з овальною голівкою, втулка одного з яких оснащена шипом

(мал. 2, 13, 14) і невеликі фрагменти стінок ранньоскіфської чорнолощеної корчаги, кухонного горщика, амфори і чорнолакової посудини. На підлозі могили знаходився хаотичний розвал кісток від двох коней, один із яких, можливо, був верховим (череп і інші кістки від цілого скелету). Кістки неповного скелету іншого коня, пофарбовані оксидами бронзи, являли собою, очевидно, залишки напутньої м'ясної їжі, яка знаходилась спочатку в бронзовому казані, що був викрадений при пограбуванні. В грабіжницькому лазі знайдено окремі людські кістки, корозовані уламки залізних предметів і кам'яну антропоморфну стелу, яка передає образ дорослого чоловіка з гривною на шиї, ритоном і різноманітними військовими аксесуарами, включаючи широкий захисний пояс і косо підвішений до нього попереду кинджал з брусковидним навершям і серцеподібним перехрестям (мал. 2, 15).

Не дивлячись на грабунок описаних вище поховань, в них був знайдений яскравий і достатньо показний по складу набір речей, характерних для періоду скіфської архаїки.

На архаїчність комплексу із Гладківщини вказують унікальні навершя (мал. 2, 7, 8). Згідно класифікації О. В. Переводчикової вони відносяться до VII типу і датуються не пізніше VI — початку V ст. до н. е. (24, с. 26-28, 39). Одним із найбільш близьких аналогів нашим екземплярам є навершя із ранньоскіфського кургану 1, поховання 1 біля хутору Говердовського на Кубані (37, с. 75, мал. 1). Наявність чотирикутної втулки, плоскої основи у дзвоноподібних бубонців гладківщинських навершь, орнаментація бокової поверхні горизонтальними врізними лініями — все це зближує їх з навершями скіфського типу з території Подунав'я (24, с. 31, мал. 5-10; 8, с. 49, мал. 4, 7, 8, 11). Своєрідно стилізовані роги гладківщинських оленів прямих аналогій на навершях, знайдених в Скіфії і за її межами, не мають. Близькі нашим по формі роги зображені у одного із оленів на кістяній пластині із кургану біля м. Константинівська (13, с. 174, мал. 3), який датується не пізніше початку VI ст. до н. е. (22, с. 13). Скульптурне зображення оленя на навершях із Гладківщини в загальних рисах відповідає фігурці цієї тварини, розміщеній на руків'ї деяких дзеркал «ольвійського типу» (32, с. 13, № 1, мал. 7, с. 18, № 17, мал. 19). Але фігурка оленя на цих дзеркалах має вигляд більш схематичної і деградованої порівняно з аналогічним зображенням на наших навершях, що, очевидно, вказує на більш ранній вік останніх.

До числа предметів, які дозволяють встановити дату поховання 1 кургану 3 біля с. Гладківщина, відносяться бронзовий дволопатевий наконечник стріли з шипом на втулці (мал. 2, 6) і кістяний «гвіздок» з грибоподібною шляпкою і циліндричною ніжкою (мал. 2, 5).

Наконечник стріли відноситься до першої групи стріл VII — пер. половини VI ст. до н. е., по класифікації А. І. Мелюкової (21, с. 18, 19, табл. 6). На думку С. В. Поліна, такі наконечники (келермеського типу) характерні для надійно датованих пам'яток другої половини VII — поч. VI ст. до н. е. (Келермес, Красное Знамя, Зівійє, Реп'яхувата Могила та ін.). Продовжуючи зустрічатись в сагайдачних наборах першої половини VI ст. до н. е. спільно з стрілами другої групи (по А. І. Мелюковій), до середини цього століття вони повністю виходять із вживання (28, с. 26-28, 31).

Типологічно близькі нашому кістяні «гвіздочки» або «стовпчики», які є приналежністю архаїчних горитів, широкого розповсюдження набувають в пам'ятках VI ст. до н. е., переважно його першої половини (14, с. 130). Але найбільш повні аналогії нашому екземпляру відомі вже в таких ранніх комплексах, як курган Темір-Гора (третя чверть VII ст. до н. е.), поховання 2 Реп'яхуватої Могили (кінець VII — початок VI ст. до н. е.) (35, с. 33-35, мал. 21, 13, 20).

Золота намистина з поховання (мал. 2, 4) має близькі аналогії намистинам з кургану Глеваха (34, с. 90, табл. 1, 7), який в світлі сучасних даних по хронології ранньоскіфських пам'ятників датується не пізніше початку VI ст. до н. е. (17, с. 139-140).

Очевидно до цього часу, тобто до кінця VII — поч. VI ст. до н. е., слід віднести і поховання кургану 3 біля с. Гладківщина.

Вказаному датуванню комплексу із Гладківщини не протирічить знахідка в його складі бронзового дзеркала з бічним залізним руків'ям (мал. 2, 11). До недавнього часу найбільш ранні дзеркала цього типу датувались другою половиною VI ст. до н. е. (33, с. 101-102). Але нова їх знахідка в Реп'яхуватій Могилі (11, с. 48, мал. 20, 3, 4) свідчить про появу подібних дзеркал в Скіфії вже в кінці VII ст. до н. е.

Датування поховання кургану Роблена Могила визначається на основі хоча і небагаточисельних, але достатньо виразних знахідок. До них відноситься кам'яна скульптура (мал. 2, 15), яка, судячи з умов знахідки, без сумніву, пов'язана з дослідженим похованням. І в свій час, можливо, була встановлена на вершині кургану. Стилістично скульптура примикає до архаїчної групи скіфських стел (Ерделівка, Безскорбна, Київ, Сібіоара, Грушівка) (29, с 110-111, мал. 2, 1; 3, 2, 5; 4, 1, 4, 5) і по типу зображеного архаїчного кинджалу може бути датована не пізніше VI ст. до н. е. Ранне датування скульптури підтверджується знахідкою в складі інвентаря поховання двох бронзових наконечників стріл келермеського типу (мал. 2, 13, 14), час побутування яких припадає на другу половину VII — початок VI ст. до н. е.; в сагайдачних наборах

середини — другої половини VI ст. до н. е. такі наконечники не зустрічаються (28, с. 26-28, 31).

Таким чином, аналіз знахідок із кургану Роблена Могила дозволяє датувати його не пізніше початку VI ст. до н. е., тобто віднести приблизно до того ж часу, що і поховання 1 кургану 3 біля с. Гладківщина.

Характерною особливістю вказаних поховальних комплексів є наявність дерев'яної надмогильної споруди шатрового типу і великої округлої ями з дромосом, близьких по конструкції і розмірах могилі, яка була виявлена М. Ю. Бранденбургом в кургані 449 біля с. Гладківщина (7, с. 146-148, № 232; 4, с. 38, табл. 2, 10).

Подібні нашим округлі або овальні в плані могильні ями відомі в Скіфії з часу глибокої архаїки і за своїм походженням, очевидно, пов'язані з поховальною практикою номадів. Так, близькі по формі ями були знайдені, наприклад, в таких скіфських степових пам'ятках, як курган Темір-Гора в Криму (VII ст. до н. е.), курган 5 біля с. Гойти на Кавказі (V ст. до н. е.), курган 1 біля с. Новорозанівка Миколаївської області (V ст. до н. е.) і ін. (39, с. 259-267; 20, с. 169-170; 36, с. 208-212). Аналогії їм зустрічаються і в пам'ятках VII-IV ст. ст. до н. е. Дніпровського Лісостепового Правобережжя (курган 2 біля с. Цвітково, курган 40 біля с. Гуляй-Город, курган 20 біля с. Миронівка) (17, с. 210, 234, 239), що, можливо, свідчить про інфільтрацію в Лісостеп кочового населення. Поховання в округлих ямах діаметром до 4,6 м були знайдені О. О. Бобринським в курганах Холодного Яру №№ 19, 20, 23, 26 (IV ст. до н. е.) (2, с. 68-97). Вивчення матеріалів розкопок цих курганів дозволило Е. Ф. Покровській інтерпретувати їх як пам'ятки, залишені кочовими іраномовними скіфами (27, с. 65-79).

Типологічно близькі нашим шатроподібні спорудження, відомі ще з епохи енеоліту — бронзи, широке розповсюдження отримали в скіфську епоху в степах Євразії. Вони зустрічаються у саків Казахстану, савроматів Південного Уралу, скіфів Північного Причорномор'я і Кубані (30, с. 39-42). Подібні надмогильні конструкції шатрового типу знайдені також в пам'ятках передскіфського і скіфського часу українського Лісостепу (курган біля с. Квітки, кургани 8, 15, 375 біля с. Константинівка, курган 524 біля с. Жаботин, курган Червона Могила біля с. Флярківка і інші) (16, с. 40, мал. 1; 2, с. 16, 17, 34, 35; 3, с. 31, 32; 15, с. 108, 109, мал. 1). С. А. Скорий, відмічаючи не місцевий (загальноіранський) характер таких шатрових споруд, пов'язує їх появу в Лісостепу з проникненням на цю територію іраномовних номадів — кімерійців і скіфів (30, с. 36-49).

Про скіфо-іранську етнічну належність пам'ятників біля сіл

Гладківщина і Придніпровське, крім відмічених вище особливостей устаткування поховальних споруд, свідчать і такі етнографічні деталі обряду, як ритуальне спалення дерев'яної конструкції могили, супровід померлого поховання коня і напутньої м'ясної їжі, наявність серед інвентаря речей, характерних для степових комплексів — бронзового казана, наверш (31, с. 78-89). Яскравим підтвердженням кочівницької належності досліджених курганів є знайдена в одному з них кам'яна стела — один з найбільш північних пам'ятників скіфського монументального мистецтва.

Згідно традиційної точки зору, проникнення скіфів в Лівобережний Придніпровський терасовий Лісостеп і освоєння ними цього регіону відбувається в порівняно пізній час — в V-IV ст. ст. до н. е., коли тут з'являються поховання в катакомбах, здійснені по обряду, характерному для пам'ятників степової зони Північного Причорномор'я (9, с. 152-171; 12, с. 310).

Запропоноване нами датування і етнокультурна інтерпретація поховань біля с.с. Гладківщина і Придніпровське дають підстави перемістити нижню хронологічну межу процесу інфільтрації скіфо-іранського етнічного елементу на вказану територію до кінця VII — поч. VI ст. до н. е.

Освоєння скіфами Лівобережної Придніпровської терасової рівнини з її чудовими пасовиськами відкривало широкі можливості для проникнення в ближні і віддалені райони Лісостепу, зокрема на правобережжя Середнього Подніпров'я, де знаходився один з найбільш крупних в Східній Європі центрів землеробства, ремесла і обширних торгівельних зв'язків з античним світом (18, с. 165; 38, с. 95; 23, с. 37-51).

На думку М. І. Артамонова, однією із основних причин освоєння скіфами Лісостепу було те, що кочове скотарське господарство не могло раціонально розвиватись без зв'язку із землеробською економікою. В силу того, що цей зв'язок ще не мав форми розвинутого обміну, необхідного як для землеробів, так і для кочівників, останні вимушені були здійснювати його в односторонньому порядку — озброєним шляхом (1, с. 72). Зовнішньоексплуататорська діяльність відігравала основну роль в житті скіфів не тільки із-за обмежених економічних можливостей екстенсивного скотарства, а також завдяки військовій перевазі кочівників над осілим населенням (25, с. 290).

Про далеко не мирний характер взаємовідносин войовничих номадів із землеробами свідчить не тільки початок спорудження городищ на правому (Трахтемирівське) і лівому (Каратульське, Васютинське, Крутьківське) берегах Дніпра, але і сам характер аристократичних поховань вершників Лівобережного терасового Лісостепу (наявність в інвентарі різноманітних предметів озброєн-

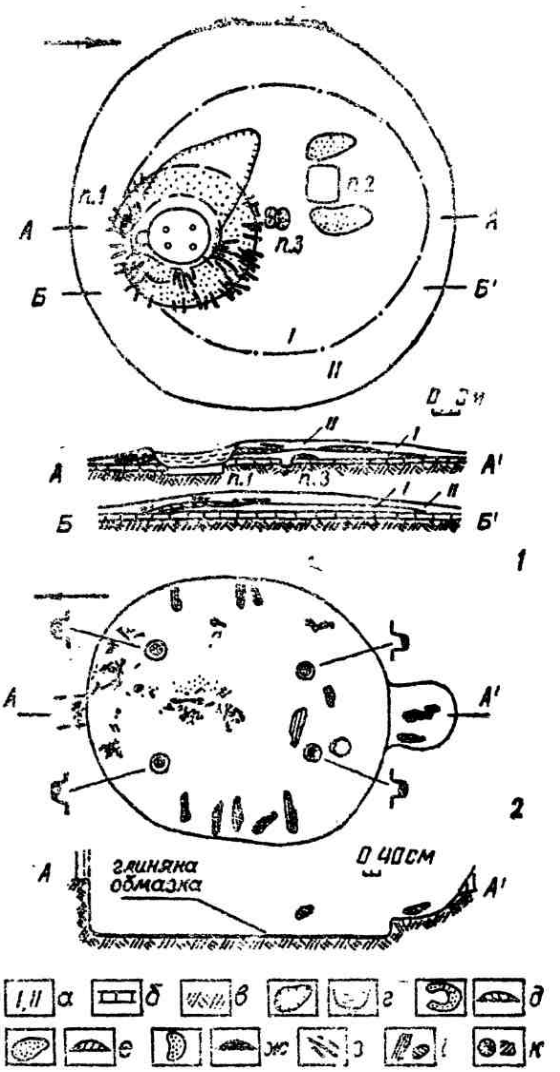
ня, поховання верхових коней і супроводжуючих осіб, можливо, із середовища місцевого залежного населення).

Враховуючи вищесказане, уявляється, що в скіфах, похованих в курганах біля сіл Гладківщина, Придніпровське та ін. слід, очевидно, вбачати не просто скотарів, які з'являлися лише епізодично в Лівобережному терасовому Лісостепу (26, с. 48), а перш за все професійних воїнів — кочівників, які оселилися тут на правах завойовників, основу існування яких складало насильницьке відчудження продуктів ремесла і землеробства в осілого автохтонного населення — нащадків племен чорноліської культури.

Говорячи про роль Лівобережного Придніпровського терасового Лісостепу в скіфській історії, слід відмітити, що вона була не тільки своєрідним плацдармом скіфської експансії в глибинні райони Лісостепу і зоною етнокультурних контактів племен Лісостепового Правобережжя, Лівобережжя і Степового Півдня, але і місцем постійного проживання певного контингенту іраномовних номадів, які продвинулись сюди одразу після закінчення передньоазіатських походів.

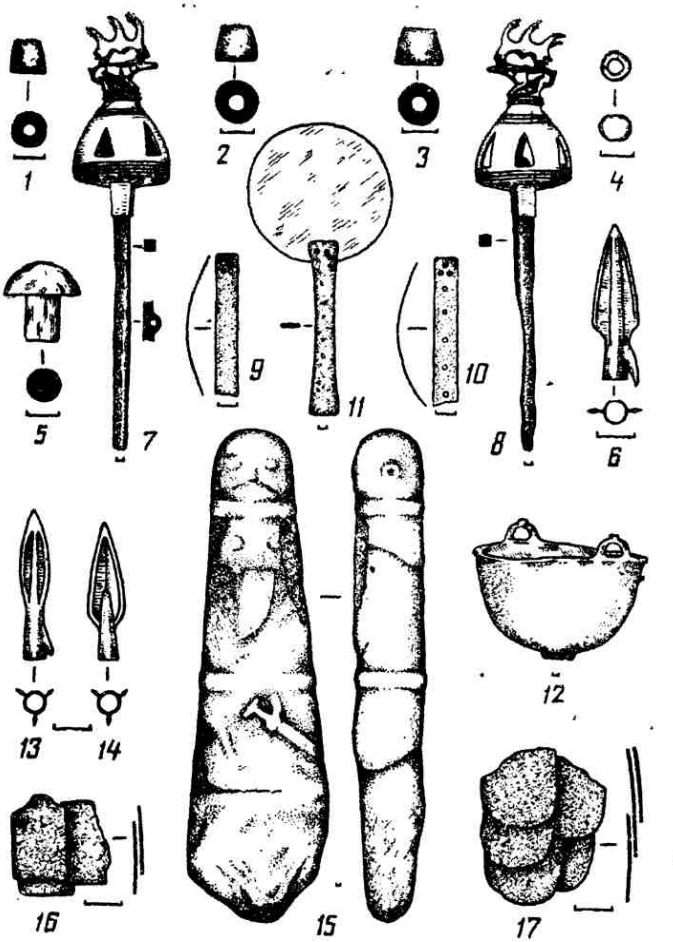
1. Артамонов М. И. Вопросы истории скифов в советской науке // ВДИ. — 1947. — № 3. — С. 68-82.
2. Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб., 1887. т. I.
3. Бобринский А. А. Отчет о раскопках в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губернии в 1901 г. //ИАК. — 1902. — Вып. 4. — С. 31-32.
4. Галанина Л. К. Скифские древности Поднепровья: Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга //САИ. — 1977. — Вып. Д 1-33.
5. Григорьев В. П. Новые раннескифские погребения Левобережной Приднепровской террасовой Лесостепи // Киммерийцы и скифы. — Кировоград, 1987. — С. 53-55.
6. Григорьев В. П. Раннескифский курган «Роблена Могила» в Лесостепном Приднепровском Левобережье //Проблеми історії та археології давнього населення УРСР. — Київ: Наук. думка, 1989. — С. 56-57.
7. Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга (1888-1902 гг.), СПб., 1908.
8. Іллінська В. А. Про скіфські навершники // Археологія. — 1963. — Т. 15. — С. 33-60.
9. Ильинская В. А. Скифские курганы около Борисполя // СА. — 1966. — № 3. — С. 152-171.
10. Іллінська В. А. Із неопублікованих матеріалів скіфського часу в Лівобережному Лісостепу //Археологія. — 1968. Т. 21. — С. 147-163.
11. Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — Киев: Наук. думка, 1980. — С. 31-64.
12. Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII-IV вв. до н. э. — Киев: Наук. думка, 1983.
13. Кияшко В. А., Кореняко В. А. Погребение раннего железного века у г. Константиновска //СА. — 1976. — № 1. — С. 170-177.
14. Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев: Наук. думка, 1981.

15. Ковпаненко Г. Т. «Червона Могила» у с. Фляркoвка // Древности Евразии скифо-сарматского времени. — М.: Наука, 1984. — С. 107-113.
16. Ковпаненко Г. Т., Гупало Н. Д. Погребение воина у с. Квитки в Поросье // Вооружение скифов и сарматов. — Киев: Наук. думка, 1984. — С. 39-58.
17. Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — Киев: Наук. думка, 1989.
18. Либеров П. Д. Хронология памятников Поднепровья скифского времени // ВССА. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — С. 132-167.
19. Линниченко И. А. О новейших раскопках В. В. Хвойка // ЗООИД. — 1901. — Т. 23.
20. Марковин В. И. Скифские курганы у селения Гойты (Чечено-Ингушетия) // СА. — 1965. — № 2. — С. 160-173.
21. Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. — 1964. — Вып. Д1-4.
22. Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — Киев: Наук. думка, 1984.
23. Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII-V вв. до н. е. // САИ. — 1966. — Вып. Д. 1-27.
24. Переводчикова Е. В. Типология и эволюция скифских наверший // СА. 1980. — № 2. — С. 23-44.
25. Першиц А. И. Некоторые особенности классообразования и раннеклассовых отношений у кочевников-скотоводов // Становление классов и государства. — М.: Наука, 1976. — С. 280-313.
26. Погорелый В. Н. Скифские курганы у с. Мирное под Борисполем // Древности Среднего Поднепровья. — Киев: Наук. думка, 1981. — С. 39-48.
27. Покровська Е. Ф. Кургани IV ст. до н. е. біля Холодного Яру поблизу м. Сміли //Археологія. — 1957. — Т. 10. — С. 65-79.
28. Полін С. В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. — 1987. — Вип. 59. — С. 17-36.
29. Попова Е. А. Об истоках традиции и эволюции форм скифской скульптуры // СА. 1976. — № 1. — С. 108-122.
30. Скорий С. А. Про скіфський етнокультурний компонент у населення Дніпровського Лісостепового Правобережжя // Археологія. — 1987. — Вип. 60. — С. 36-49.
31. Скорий С. А. Курган Переп'ятиха (До етнокультурної історії Дніпровського Лісостепового Правобережжя). — Київ: Наук. думка, 1990.
32. Скуднова В. М. Скифские зеркала из архаического некрополя Ольвии // Тр. Гос. Эрмитажа. — Л., 1962. — Т. 7. — С. 5-27.
33. Смирнова Г. И. Северниовское городище // АСГЭ. — 1961. — Вып. 2. — С. 88-103.
34. Тереножкін О. І. Курган біля с. Глеваха // Археологія. — 1954. — Т. 9 — С. 80-97.
35. Черненко Е. В. Скифские лучники. — Киев: Наук. думка, 1981. —
36. Шапошникова О. Г. Погребение скифского воина на р. Ингул // СА. — 1970. — № 3. — С. 208-212.
37. Шедевры древнего искусства Кубани. (Каталог выставки). — М., 1987.
38. Шрамко Б. А. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей Степной и Лесостепной Скифии // МИА. — 1971. — № 177 — С. 92-102.
39. Яковенко Э. В. Курган на Темир-Горе // СА. — 1972. — № 3. — С. 259-267

Мал. 1

Мал. 1. Гладківщина, курган № 3: 1 — план і розрізи кургану; 2 — план і розріз поховання № 1. Умовні знаки: а — насип кургану епохи бронзи (I) і скіфська досипка (II); б — поховальний чорнозем; в — материк; г — пізня яма; д — материковий викид з п. 1; е — викид з п. 2; ж — викид з п. 3; з — колоди квадратної надмогильної споруди; і — плахи перекриття могильної ями; к — опорні стовпи.

Мал. 2

Мал. 2. Речі з поховання 1, кургану № 3 біля с. Гладківщина (1-12) І поховання 1, кургану Роблена Могила біля с. Придніпровське (13-17).

С. А. СКОРИЙ, С. С. БЕЗСОНОВА
м. Київ

КУРГАНИ СКІФСЬКОЇ ДОБИ БІЛЯ МОТРОНИНСЬКОГО ГОРОДИЩА

(за матеріалами досліджень 1988, 1990 рр.)

Експедиція «Холодний Яр» Інституту археології АН України, що здійснювала стаціонарні розкопки Мотронинського городища, — одного з найбільших політичних, економічних, культурних центрів населення скіфської доби Дніпровського Лісостепового Правобережжя, в 1988 та 1990 рр. провела розкопки 10 курганів могильника, які безпосередньо примикають до городища (1, с. 22).

Спочатку кілька слів про сам могильник. Останній розташовується у густому листяному лісі, на території, що лежить на захід та південь від городища. Місцевість у районі могильника в основному рівнинна, за винятком ділянки на південний захід від городища, що характеризується пересіченим рельєфом, балками, ярами.

Уперше план курганного могильника поблизу Мотронинського городища був знятий у 90-х рр. XIX ст. О. О. Бобринським (3, с. 56). За даними вказаного дослідника, могильник включав 23 насипи, що концентрувалися у двох групах — поблизу дороги, що йшла зі сторони городища у с. Жаботин (17 насипів) та вздовж дороги у Кам'янку (6 насипів).

У червні 1899 р. В. В. Хвойкою та Б. І. Ханенко було розкопано «декілька курганів» (6, с. 36). На жаль, яка-небудь конкретна інформація про результати цих досліджень (навіть про кількість розкопаних курганів!) не збереглася. В одній з узагальнюючих робіт В. В. Хвойки приведені на цей рахунок надто загальні відомості: «Могили, що розташовані ззовні городища ...містили у собі під різною величиною насипами розкидані кістки небіжчиків у дерев'яних склепах; під ледь помітними височинами, майже на самому рівні землі чи трохи нижче його, зустрічались також зруйновані поховання із спаленням і тими ж предметами[1], з якими ми вже познайомилися під час опису Пастирського городища» (9, с. 6).

У 1988 р., проводячи перевірку та коректування плану Мотронинського городища, виданого О. О. Бобринським, автори цієї роботи дослідили курганний могильник та зняли його план. Ос-

1 — В Національному музеї історії України зберігаються окремі речі із знахідок В. В. Хвойки 1899 та 1901 рр. у районі Мотронинського городища, у тому числі — цілий ліпний горщик, бронзове вістря стріли та ін. Не виключено, що деякі з цих знахідок походять з курганів.

новою для зйомки став поквартальний план лісових угідь, що зберігається в Кріселецькому лісництві, на території якого розташовані городище та могильник. Дослідження могильника та його зйомка істотно змінили уявлення про цю пам'ятку[2]. Нині ми маємо відомості про 60 насипів, що утворюють три курганні групи: Східну (23 насипи), Центральну (7 насипів) та Західну (30 насипів) (Мал. 1). Насипи більшості курганів поросли деревами. Найбільш крупні кургани мають сліди пізніх грабіжницьких розкопок у вигляді великих розпливчастих воронок у центрі насипу[3]. Разом з тим, слід особливо відмітити, що оскільки територія, на якій розташовується могильник, ніколи не підлягала оранці, багато курганів зберегли свій первинний вигляд та розміри, що у теперішній час зустрічається вельми рідко.

Кургани Східної групи розташовуються досить компактно, утворюючи 3 скупчення (10; 8; 5 насипів) по обидві сторони дороги, що йде зі сторони городища у Кам'янку. Розміри курганів: висота 0,15-7,0 м, діаметр 5-50 м. Найбільш крупним з групи курганів є курган № 1 — висота 7 м, діаметр приблизно 50 м. Найменший — курган № 2: висота 0,15, діаметр — 5 м. Навколо трьох курганів (№ 16; 21; 22) збереглися позакурганні конструкції у вигляді кільцевого рову та валу чи одного рову (курган № 20).

Кургани Центральної групи також розташовуються досить купчасто. Розміри їх варіюють: висота 0,4-4 м, діаметр 8-50 м. Мінімальними розмірами відзначається курган № 25 (висота 0,5 м, діаметр 8 м), максимальними — курган № 26 (висота 4 м, діаметр біля 50 м).

Кургани Західної групи (найбільш численної) утворюють ланцюжок, витягнутий із півночі — північного сходу на південь — південний захід вздовж лісової дороги, приблизно на 1, 2 км. Ця особливість (тобто розташування курганів ланцюжком) зближує Західну групу могильника з курганними могильниками степів Північного Причорномор'я. Кургани Західної групи, як і насипи згаданих двох груп, дуже різняться розмірами. Висота курганів 0,35-7,15 м, діаметр 6-50 м. У цій групі знаходиться найбільш крупний курган могильника (№ 33) — «лідер», висотою 7,15 м, діаметром 50 м.

Так як кургани розташовані у досить густому лісі, використання землерийної техніки вкрай утруднене (9 невеликих курганів були розкопані вручну та лиш один з використанням бульдо-

---

2 — У роботах В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна фігурують 20 насипів поблизу Мотронинського городища (4, с. 81), чи про дві групи «великих курганів, що прекрасно збереглися» (5, с. 262). У монографії Г. Т. Ковпаненко, С. С. Безсонової, С. А. Скорого (1, с. 160) приведені дані про 26 курганів.

3 — Втім, деякі з них, враховуючи методику розкопок XIX — початку XX ст., цілком можуть бути слідами польових досліджень В. В. Хвойки та Б. І. Ханенко,

зера ДТ-74). При цьому враховувались збереженість насипу, відсутність яскраво виражених слідів грабіжницьких воронок, а також дерев. Розкопані були такі кургани: №№ 2, 4, 5 (Східна група), № 28 (Центральна група), №№ 41-42, 44-47 (Західна група)[4]. Через дерева на периферії насипів більшості курганів вони не досліджені повністю. Втім, на периферійних ділянках цих невеликих насипів навряд чи були які-небудь знахідки.

Досліджені кургани мають такі розміри[5]: висота — 0,15-0,20; 0,20; 1,0; 0,55; 0,60; 2,6; 0,35; 0,75; 0,75; 0,65; 0,70. м, діаметр — 5; 6, 12; 10; 10; 15-16; 9-10; 10; 9,5; 10 м. Таким чином, із розкопаних курганів мінімальні розміри має курган № 2 (висота 0,15-0,20 м, діаметр 5 м), максимальні — курган № 42 (висота 2,6 м, діаметр — 15-16 м). Останній курган був розкопаний з використанням бульдозера. П'ять курганів (№№ 5, 28, 41, 42, 46) пограбовані шляхом вертикальних лазів, ймовірно, у порівняно пізній час. Насипи цих курганів відрізняються злегка сплощеною вершиною. Інші кургани мали правильну напівсферичну форму. Структура насипів (за виключенням кургану № 42, про що мова — нижче) достатньо проста. Майже усі вони споруджені із червонуватого, досить однорідного грунту (який, ймовірно, слід назвати червоноземом[6]) в один прийом. Насипи курганів №№ 5, 28 мали включення материкової глини, що фіксувалось стратиграфічно у вигляді плям. У насипах більшості курганів (№№ 4-5, 28, 41, 44, 46-47), на різних рівнях, зустрічались вуглики, грудки обпаленої до червоного кольору глини (очевидно, залишки невеликих кострищ), уламки ліпних посудин та амфор, які, ймовірно, пов'язані з поховальною церемонією. В насипі кургану № 46, на глибині 0,45 м (висота кургану 0,75 м) знайдені розвал ліпного горщика (відновлений) та ніжка червоноглиняної амфори. У більшості випадків рівень стародавнього горизонту фіксувався дуже погано.

У трьох випадках поховальні споруди під насипом були відсутні (кургани №№ 2, 44, 47). На рівні стародавнього горизонту знайдені ніжка червоноглиняної амфори (курган № 2), скупчення стінок аналогічної посудини і декілька уламків ліпної кераміки (курган № 44), фрагменти ліпної миски та дрібні вугли (курган № 47). Оскільки ніяких слідів пограбувань у насипу не фіксувалося, можна вважати, що це символічні поховання — кенотафи.

---

4 — У розкопках курганів, крім авторів, брали участь С. В. Махортих, В. В. Романюк, а також студенти Кіровоградського пединституту та школярі із м. Тараща Київської обл.

5 — Розміри дані відповідно з вищенаведеною нумерацією курганів.

6 — Такий характер грунту пояснюється наявністю у ньому великої кількості деревного перегною, що, може, свідчить про наявність лісу на території, де роташований могильник, у доскіфський час.

До їх числа, можливо, відноситься і курган № 41, центральна частина якого зруйнована грабіжницькою ямою (які-небудь сліди поховальної споруди там також відсутні).

В інших шести випадках під насипами виявлені 6 могил у вигляді грунтових ям (у одному випадку — з дромосом), що розташовувалися, як правило, у центрі подкурганної поверхні. Які-небудь сліди перекриття могил не фіксувалися.

Ями — прямокутні (курган № 5) (мал. 2, III), іноді із злегка закругленими кутами (кургани №№ 42, 45) (мал. 3, IV), чи овальної форми (кургани №№ 28, 46) (мал. 2, V). Форма та конкретні розміри могили в кургані № 4 не з'ясовані. Розміри інших могил такі: довжина 1,9-2,2 м, ширина 1-1,6 м, глибина 0,6-1,48 м. Відрізняється розмірами могильна яма в кургані № 42 (4,1х2,1-2,6х 0,8 м, дромос — 1х0,8 м). Орієнтація могил нестійка: схід-захід (кургани №№ 4, 46), схід-південний схід-захід-північний захід (курган № 45), південний захід північний схід (курган № 28). Положення та орієнтація скелетів зафіксовані у двох випадках (кургани №№ 4,45). При цьому у другому випадку про положення та орієнтацію можна говорити з певною мірою умовності. В кургані № 4 похований лежав випростано на спині, головою на захід. Ноги у гомілках перехрещені (мал. 2, II). У могилі кургану № 45 положення небіжчика було порушено, але, судячи з розташування кісток ніг, він також був орієнтований головою на захід. Статевікова належність похованих визначена у трьох випадках. У двох курганах поховані підлітки (кургани №№ 4-5). У кургані № 45 — жінка. Вік померлого, похованого у кургані № 45, приблизно 7 років[7].

Похованих супроводжував досить скромний інвентар (сказане, правда, не може розповсюджуватися на курган № 42, могила якого відрізняється значними розмірами, але, на жаль, повністю пограбована). У першу чергу — це ліпний посуд: уламки стінок посудини, форма яких не реставрується (кургани №№ 28, 44), фрагменти горщиків (кургани №№ 42, 46, 47) (мал. 4,4-6,8), двох корчаг з кургану № 42 (мал. 4,9), миски (курган № 47) та невеликої чашечки (курган № 42) (мал 4,2). Особливо цікавий невеликий горщик з циліндричним горлом із тризни кургана № 46 (мал. 4,1). Імпортна кераміка представлена стінками червоноглиняних амфор (курган № 44), ніжками аналогічних посудин (курган №№ 4,46) (мал. 4, 12, 13) чорнолаковою чашечкою, зробленою з аттичного скіфоса (курган № 45) (мал. 4, 14). Знаряддя праці — залізний ніж з прямою спинкою, знайдений в кургані № 4 (мал. 4,15), кремнева скребачка на відщепі, виявлена в

7 — Визначення палеоантрополога С. І. Круц.

кургані № 42 (мал. 4,16), кам'яний сфероїд з кургану № 28 (мал. 4,17). Прикраси представлені лише двома скляними намистинами з поховання в кургані № 45 (мал. 4,18). Первинне розташування інвентаря зафіксовано в одному випадку: в могилі кургану № 4 залізний ніж лежав зліва від ніг небіжчика (мал, 2, II, 6).

Знахідки, які є у наявності, дозволяють визначити час курганів таким чином: курган № 47 — VI-V ст. до н. е., кургани №№ 4, 42, 46 — V ст. до н. е., курган № 45 — остання чверть V ст. до н. е. Інші кургани віднесені орієнтовно до скіфської пори. Дата кургана № 45, встановлена по аттичному скіфосу, який має аналогії серед матеріалів афінської агори, заслуговує особливої уваги, так як найбільш пізні із добре датованих матеріалів, виявлених на Мотронинському городищі, відносяться поки до 1-ої чверті V ст. до н. е. (2, с. 26).

З точки зору обрядовості безперечний інтерес являють матеріали кургану № 42. Давній чорнозем на всій площі підкурганної поверхні виявився зрізаним до материка. У центральної частини підкурганної поверхні відкрито обпалений майданчик чотирикутної форми розміром 7,5х4,8 м (фіксувався шаром гару по всій площі та дуже чітко в профілях бровки), у центр якого була впущена могила у вигляді великої ями з дромосом (мал. 2, I; 3, I). Яма, практично до самого дна, виявилася заповненою грудками обпаленої глини. В дромосі — на рівні підлоги виявлений розтятий кістяк молодої косулі без голови (мал. 3, 1)[8]. При підчистці східної поздовжньої стінки вдалося виявити нішу, заповнену світлою сірою землею та щільно замазану зверху глиною (мал. 3, I-II). Призначення останньої не зрозуміло. Відсутність яких-небудь людських кісток в могилі наводить на думку, що це трупоспалення, причому кремація небіжчика (чи небіжчиків) здійснювалася десь на стороні. Безперечно на стороні й обпалювалася значна кількість глини, вміщеної потім у могилу та навкруги поховальної споруди Схожа ситуація була зафіксована Б. А. Шрамком в кургані № 4 могильника Скоробор в басейні Ворскли (10, с. 148-149) та авторами у 1984 р. при дослідженні кургану № 1 біля с. Ксаверово у басейні Тясмину. До речі, обидва ці поховання датуються V ст. до н. е., тобто синхронні мотронинському. Цікавий факт зрізання стародавнього чорнозему до материка і обпалення його у центральній частині що, ймовірно, було зв'язане з організацією сакрального простору. Видалення стародавнього чорнозему (до материка) відомо як елемент обряду в синхронних культурах кочови-

---

8 — Визначення археозоолога О. П. Журавльова

ків степів Євразії, наприклад, у Північному Казахстані (8, с. 12, 19).

Таким чином, у ході розкопок курганів поблизу Мотронинського городища можна констатувати таке. Поховання у них здійснені з додержанням трьох основних обрядів: символічні поховання — кенотафи на рівні стародавнього горизонту; інгумації у невеликих грунтових ямах, кремація на стороні (з наступним поміщенням праху у велику могилу з дромосом), яка супроводжувалася рядом культових операцій. В соціальному аспекті перші дві групи поховань, скоріш за все, належать рядовому, а частково, ймовірно, й біднішому населенню колективу, що залишив Мотронинський могильник. Що ж стосується поховання по типу кремації, то, безперечно, воно залишено особою (чи особами) достатньо високого соціального статусу. На користь цього свідчать згадані елементи обряду, розміри поховальної споруди та курганного насипу.

Наприкінці хотілося б відмітити, що проведені дослідження могильника посіяли деякі сумніви щодо належності його населенню Мотронинського городища (порівняно невелика кількість курганів для поселення площею біля 200 га, заселеному з кінця VII по початок V ст. до н. е., датування окремих могил часом більш пізнім, ніж час функціонування городища, окремі риси обряду, які знаходять хороші аналогії у степовому кочівницькому світі та ін.). На нашу думку, розв'язати ці сумніви допоможуть лише подальші розкопки.

1. Бессонова С. С., Скорый С. А. Исследование Мотронинского городища и могильника // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX Республіканської конференції, Одеса, жовтень 1989. — Київ: Наук. думка, 1989. — С. 22.

2. Бессонова С. С., Скорый С. А. Некоторые итоги исследования Мотронинского городища //Насельніцтва Беларусі і сумежных тэрыторый у эпоху жалеза. Тэзісы дакладау канферэнцыі. — Мінск, 1992. — С. 25-28.

3. Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб.; 1894. — Т. 2.

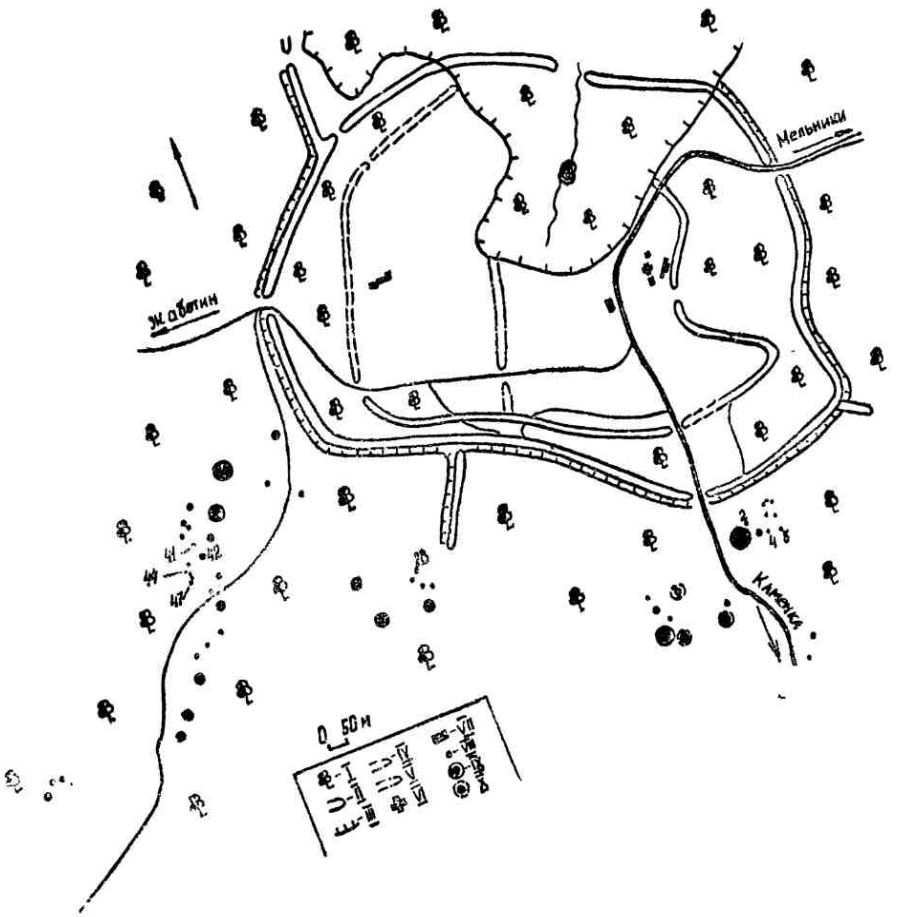
4. Іллінська В. А., Тереножкін О. І. Скіфський період // Археологія Української РСР. — Т. 2. — Київ: Наук. думка, 1971. — С. 8-184.

5. Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII-IV вв. до н. э. — Киев: Наук. думка, 1983.

6. Киевская старина. 1899. — Т. 66.

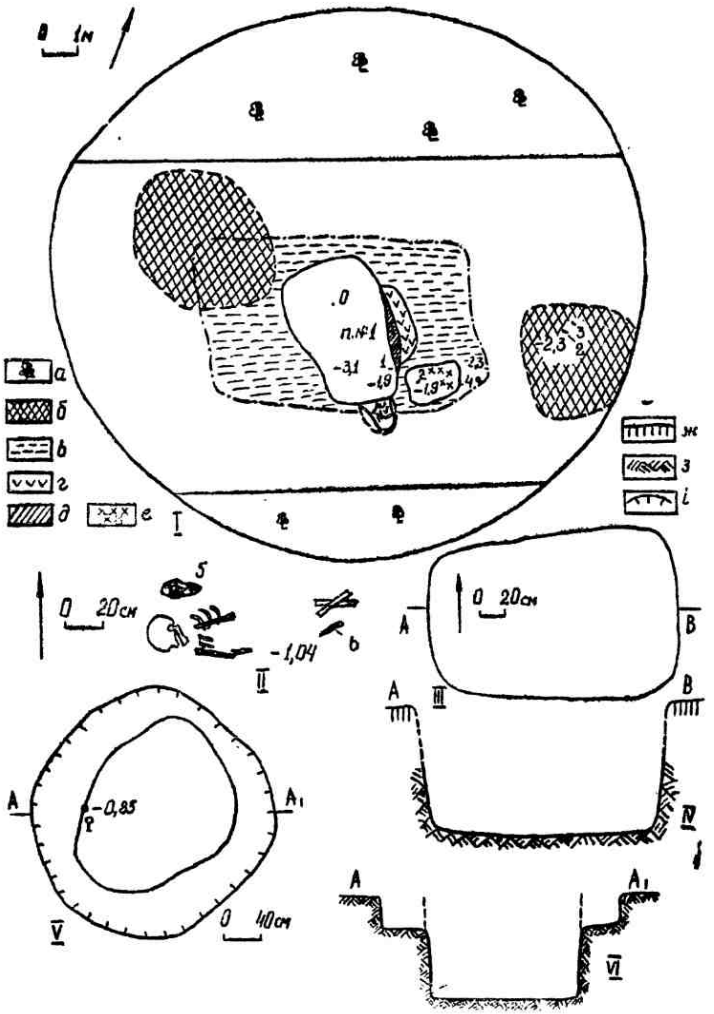
7. Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской

эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). Киев: Наук. думка, 1989.
8. Хабдулина М. К. Погребальный обряд населения раннего железного века Северного Казахстана (VII-II вв. до н. э.) // Ранний железный век и средневековье Урало-Иртышского междуречья. — Челябинск, 1987. — С. 3-25.
9. Хвойко В. В. Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность // Труды XII Археологического съезда. — М., 1905. — Т. 1. — С 1-12.
10. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наук. думка, 1987.

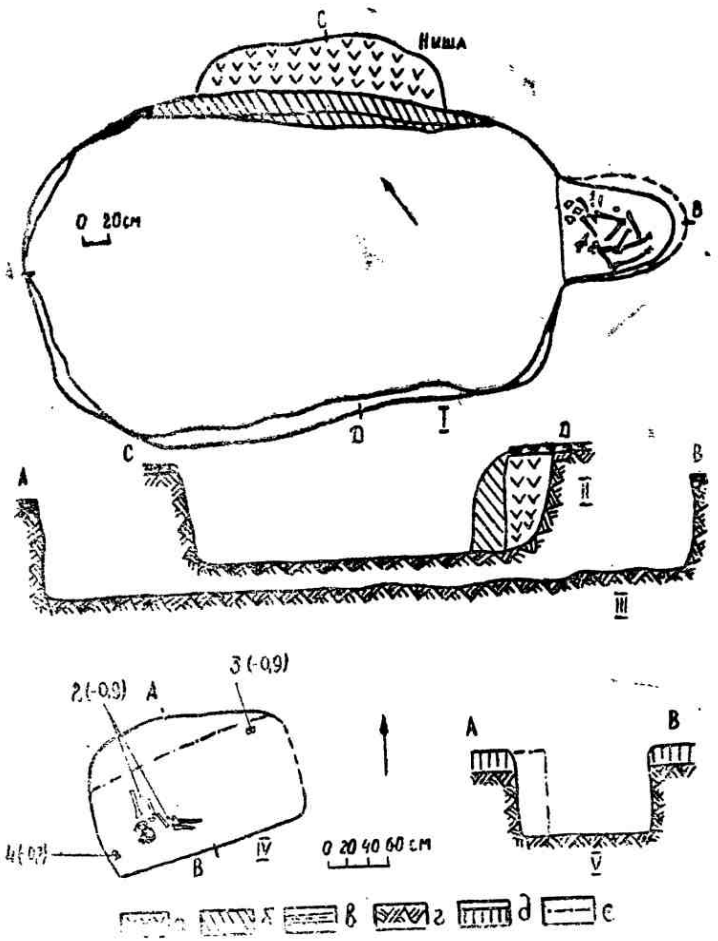
Мал. 1

Мал. 1. Мотронинське городище з розташованим поблизу курганним могильником скіфської доби: I — ліс; II — вал городища; III — рів; IV — розораний вал; V — неіснуючий вал внутрішнього укріплення; VI — Троїцька церква; VII — розкопи; VIII — курган; IX — курган, оточений ровом; X — курган, оточений ровом та валом; 4, 5, 28, 41-42, 44-47 — досліджені кургани.

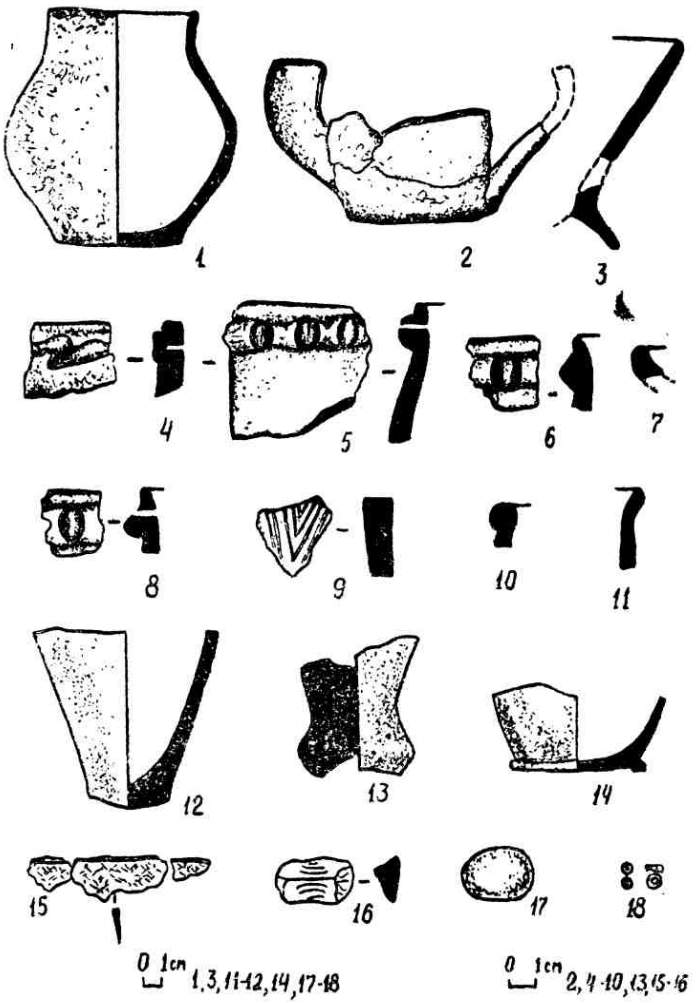
Мал. 2

Мал. 2. План кургану № 42 (I) та поховання курганів № 2 (II), № 5 (III-IV), № 28 (V-VI), 1 — уламок миски; 2 — кістки тварин; 3 — уламок корчаги; 4 — вінець горщика; 5 — прошарок деревного вугілля; 6 — залізний ніж; 7 — кам'яний сфероїд; а — ліс; б — материковий викід; в — шар гару біля могильної ями; г — сіра земля заповнення ніші; д — заклад з материкової глини; є — кострище; ж — стародавня поверхня; з — материк (глина); і — контур грабіжницької ями.

Мал. 3

Мал. 3. Поховальні споруди курганів № 42 (I-III) та № 45 (IV-V). 1 — вугілля; 2 — пастові намистини; 3 — чорнолакова посудина; 4 — уламок ліпної миски, а — сіра земля заповнення ніші; б — заклад з материкової глини; в — шар гару біля могильної ями; г — материк (глина); д — стародавня поверхня; є — зруйнована стінка могильної ями.

Мал. 4

Мал. 4. Знахідки з курганів: № 2 (13), № 4 (15), № 28 (6), № 42 (2, 4, 9), № 45 (3, 11, 14, 18), № 46 (1, 12), № 47 (5-8, 10).

Л. Г. СИВОЛАП, М. П. СИВОЛАП
м. Черкаси

ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК ЧЕРКАСИ-ЦЕНТР

Улітку 1991 р. Придніпровським загоном Черкаської Лісостепової археологічної експедиції було розпочато дослідження могильника черняхівської культури Черкаси-Центр, виявленого випадково у квітні 1991 р. школярами під час земляних робіт по спорудженню зливової каналізації на проїжджій частині вул. О. Дашковича (між вул. Хрещатик та Байди-Вишневецького). Могильник знаходиться у старовинній частині м. Черкас за кількасот метрів від краю плато високого корінного правого берега р. Дніпра.

Будівельниками було зруйновано повністю або частково не менше 3-х поховань, з дослідження одного з них (№ 1) і почалися розкопки. Розкоп було закладено на схід та на південний схід від проїжджої частини вулиці, в основному, на газоні (мал. 1). Всього було розкрито близько 260 м^2, досліджено 13 поховань (5). Культурний шар на всій площі могильника попсовано пізніми перекопами, які часто досягають рівня материкового суглинку. Виявлені поховання залягали у товщі чорнозему або передматерика, тому простежити обриси могильних ям у переважній більшості випадків не вдалося.

Поховання № 1. Трупопокладення, частково зруйноване будівельниками (мал. 1; 2,1), глибина від сучасної поверхні 1,43 м. Скелет жінки у віці 35-45 років*, орієнтований головою на Зх з невеликим відхиленням на Пд, лежав випростано на спині. Судячи з уцілілої частини могили, яма була довгою і вузькою. За словами школярів, що виявили могильник, саме з цього поховання походить ліпний горщик (мал. 2,2), принесений ними до музею, але повної впевненості в цьому немає.

Поховання № 2. Безурнове трупоспалення (дрібні фрагменти кісток тварин — рештки жертовної їжі), глибина 0,62 м від поверхні. Могильна яма не простежувалась. Кальциновані кістки накриті червонолощеною фрагментованою мискою відкритого типу, покладеною в могилу в перевернутому стані (мал. 2, 3, 4).

Поховання № 3. Рештки скелету дитини у віці 6—7 років, дуже поруйнованого пізніми перекопами. Покійник лежав, очевидно, випростано на спині і був орієнтований головою на Пн. Глибина від поверхні 1,08 м. В ногах у небіжчика, на 12 см вище кісток знайдені два кружальні сироглиняні опуклобокі горщики і

* Всі антропологічні визначення зроблені співробітником сектору антропології інституту археології АН України Рудич Т. О., за що висловлюємо їй щиру вдячність.

фрагмент кераміки між ними. Обидва горщики лежали заваленими набік, в обох були надбиті вінчики і пробиті збоку денця, очевидно, з ритуальною метою. В одному з горщиків знайдений фрагмент кераміки. Ймовірно, до поховального інвентаря поховання 3 відносився і фрагмент сироглиняної лощеної посудини, знайдений у заповненні пізньої траншеї, що зруйнувала верхню частину скелету. Можливо, до цього ж поховання належать і фрагменти черепа дитини, виявлені близько 0,5 м на ПдЗхЗх від ніг небіжчика, на 26 см вище кісток, у черноземному заповненні.

Поховання № 4. Трупопокладення, глибина 0,63 м від поверхні, могильна яма не простежена. Скелет належав жінці 35-45 років. Небіжчиця, орієнтована головою на Пн, лежала на животі, лицем униз і наліво, ноги підтягнуті праворуч, коліньми вгору до рівня ліктів. Ліва рука трохи зігнута в лікті, кисть під лівим крилом тазу; права рука зігнута у лікті, кисть під шийними хребцями. Між шийними хребцями та фалангами пальців знайдено залізний стрижень, завдовжки до 7 см. Поряд лежала бурштинова намистина. Поблизу скелета виявлено також три дрібних фрагменти кераміки. Поза похованої, ймовірно, вказує на раптову насильницьку смерть і разом із незначною глибиною залягання, на нашу думку, може свідчити про те, що це поховання неповноправного члена суспільства (рабиня, жертва, відьма?).

Поховання № 5. Трупопокладення жінки 30-40 років з ритуально частково поруйнованим скелетом. Орієнтація на ПнЗх, поза випростана на спині, глибина 1,12 м. Інвентар сконцентрований на Пн від скелета і був представлений двома фрагментованими сироглиняними кружальними горщиками, фрагментом кістяного тричастинного гребеня (усередині більшого горщика), фрагментом червонолощеної миски, залізною оксидованою поясною пряжкою, огранованою призматичною із зрізаними кутами намистиною синього скла.

Поховання № 6. Трупопокладення Пн орієнтації жінки 20-30 років, глибина 0,69 м. Скелет лежав на спині і був дещо повернутий на правий бік (особливо череп і ноги). Ноги зрізані ямою, можливо пізньою, з обпаленими стінками та чорноземним заповненням. Поховальний інвентар представлений двома сироглиняними кружальними горщиками (біля голови) та нижньою частиною подібного горщика (біля правого ліктя).

Поховання № 7. Безурнове трупоспалення, глибина 1,01 м від сучасної поверхні. Очевидно, рештки трупоспалення були зсипані у яму, обриси якої не простежувались. Поховання мало вигляд скупчення (діаметр 25 см, потужність 12 см) дрібних сироглиняних фрагментів кераміки та кальцинованих кісток, ймовірно, молодої жінки чи підлітка. Тут же знаходилася сердолікова, плитчаста зі зрізаними кутами, намистина з обпаленою поверхнею.

Поховання № 8. Трупопокладення з ПнПнЗх орієнтацією (мал. 3, 1). Глибина 1,18 м, обриси могили майже не простежувалися. Скелет належав жінці 25-35 років, покладений випростано на спині. Верхня частина скелета зруйнована з ритуальною метою. Інвентар (мал. 3, 2-4) представлений кружальною сіролощеною ребробокою мискою відкритого типу (праворуч від черепа), намистом синього скла (коло черепа) та трьохчастинним кістяним гребенем (біля лівого коліна).

Поховання № 9. Трупопокладення із ритуально порушеною верхньою частиною кістяка, ПнПнЗх орієнтація, глибина 1,49 м. Скелет молодої людини (жінки?) 12-15 років лежав випростано на спині, череп повернутий праворуч, ноги ледь схрещені. Поховальний інвентар складався із залізного ножа (між ногами), фрагмента тричастинного кістяного гребеня (над лівим коліном) та чотирьох сіро- та чорноглиняних кружальних горщиків; один поруч з кістяком, а решта три за 0,4-0,8 м на Сх від черепа і на 21 см вище дна, очевидно, в засипці ями.

Поховання № 10. Урнове трупоспалення знаходилося на глибині 0,77 м від поверхні. Для урни використаний сіроглиняний кружальний дворучний глек. Навколо урни було виявлено чимало фрагментів кераміки. В урні та навколо неї знаходилися дрібні кальциновані фрагменти кісток людини та тварин (жертовна їжа?). Серед фрагментів кераміки знайдено оплавлену та розтріскану намистину (?) сіро-коричневого скла.

Поховання № 11. Кенотаф (?), глибина від поверхні 1,23 м Поховання знаходилося між корінням велетенського старого дерева, усунути яке не вдалося, тому повної упевненості у відсутності скелета немає, хоча й не виявлено жодного фрагмента людських кісток. Поховальний інвентар представлений трьома сіролощеними мисками та залізним ножем, що лежав серед кісток тварини (ребра великої рогатої худоби)*, очевидно, решток жертовної їжі. Всі знахідки розміщені по лінії ПнЗх — ПдСх, що, можливо, співпадає з орієнтацією могильної ями.

Поховання № 12. Трупопокладення з повністю ритуально зруйнованим скелетом жінки 25-30 років, глибина 1,10 м. Оскільки череп знаходився у Пн частині поховання, можливо, й скелет початково був орієнтований на Пн. Поховальний інвентар складався з двох фрагментованих сіроглиняних кружальних мисок, фрагментами ще трьох посудин, оксидованим залізним предметом (теслом?), бронзовою арбалетовидною фібулою, кістяною проколкою-стилем та скляною поліхромною (жовто-синьою) кільцеподібною намистиною.

* Остеологічне визначення зроблене палеозоологом ІА АН України Журавльовим О. П.

Поховання № 13. Розсіяне безурнове трупоспалення (мал. 1), глибина 0,63 м. На площі 2,2х2,1 м було розсіяно деревні вуглики і дуже дрібні фрагменти обпаленої кераміки і перепалених кісток. Рештки поховання розміщені поверх тонкого шару (1-2 см) перепаленого ґрунту, який тягнеться аж до траншеї зливової каналізації (мал. 1) і простежується й на протилежній її стороні у вигляді прошарку попелу завтовшки до 1 см. Можливо, ця чимала обпалена ділянка є залишком майданчика для трупоспалення.

Поховання № 14. Трупоспалення (мал. 1), інвентарне. Виявлене будівельниками, містило, за їх словами, «багато горщиків». Було повністю знищене і вивезене разом із ґрунтом.

Поховання № 15. Трупопокладення (мал. 1), можливо Зх орієнтації, частково зруйноване будівельниками. Рештки скелета стриміли (за розповідями) із Зх стінки траншеї. Провести дослідження не вдалося через обвали стінок і подальшу засипку траншеї. Місцерозташування поховання на плані дещо умовне.

Отже, на могильнику виявлено всього 15 поховань, 13 із яких досліджено. З них 4 трупоспалення, 8 трупопокладень і 1 кенотаф.

Серед трупоспалень — 3 безурнових і 1 урнове. Із трупопокладень — 6 Пн орієнтації, 1-Зх та 1 невизначеної; у 4 випадках зафіксовано повне чи часткове ритуальне руйнування скелетів небіжчиків. Глибина залягання трупопокладень майже удвічі більша, ніж у трупоспалень. Виняток складає лише поховання № 4, яке відрізняється від решти трупопокладень незвичайною позою покійника та практичною відсутністю інвентаря. Особливий інтерес викликає той факт, що всі із 8 визначених кістяків належали жінкам різного віку. Аналіз всього комплексу речових знахідок із поховань дозволяє датувати досліджену частину могильника IV ст. н. е. (1-4). У заповненні пізніх перекопів та у чорноземному шарі часто зустрічалися дрібні фрагменти черняхівської кераміки, нерідко повторно обпалені та оплавлені, очевидно, рештки раніше зруйнованих поховань. Крім того, у верхніх шарах та перекопах зустрічалися різні знахідки XVIII-XX ст., що мають безпосереднє відношення до м. Черкас, серед них фрагменти козацької люльки.

Могильник Черкаси-Центр є досить перспективною в плані подальших розкопок пам'яткою. Судячи із розміщення досліджених поховань (мал. 1), можна очікувати поширення площі могильника в усі боки від розкопу. На нашу думку, досліджена ділянка є лише незначною частиною всього могильника і продовження його розкопок конче необхідне, так як в умовах сучасного міста ґрунтові пам'ятки приречені на загибель. Ще однією проблемою

є пошук поселення, пов'язаного із даним могильником. Виходячи із топографії, аналогій та знахідок окремих фрагментів черняхівської кераміки, вважаємо найвірогіднішим місцем розташування такого поселення схили долини, по якій нині проходить Замковий узвіз, близько 100-200 м нижче від розкопу. Подальші дослідження пам'яток черняхівської культури на території м. Черкас перспективні і важливі для розширення джерелознавчої бази даних середньонаддніпрянського ареалу цієї культури і, особливо, для вивчення передісторії міста Черкас.

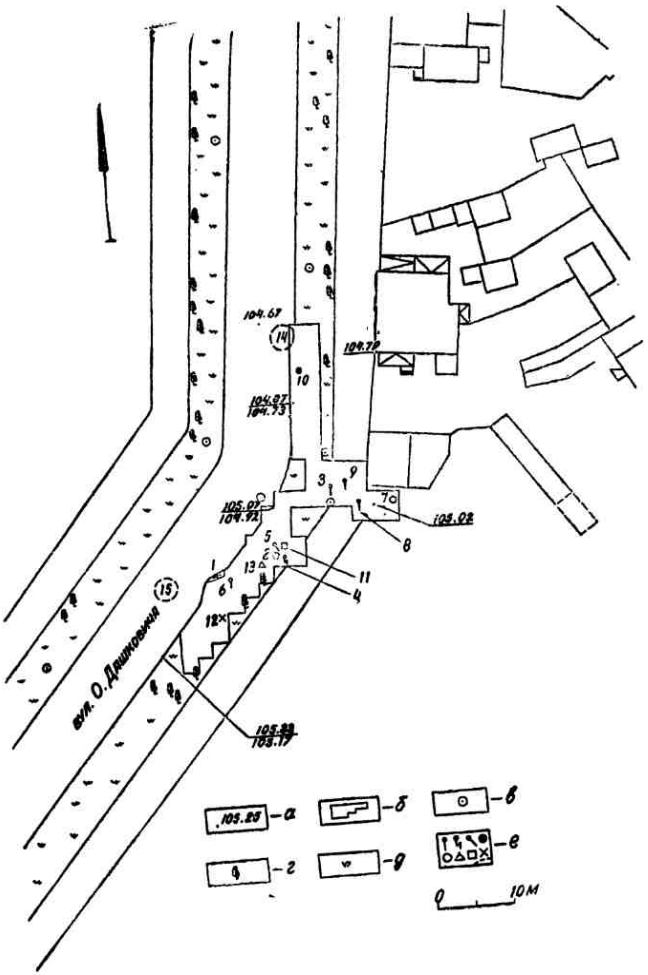
1. Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья (САИ 11-12). — М.: Наука, 1975.

2. Гороховский Е. Л. Хронология пряжек черняховской культуры //Тезисы докладов симпозиума «Позднейшие судьбы черняховской культуры». — Каменец-Подольский, 1981. — С. 14-16.

3. Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины //Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — К., Наукова думка, 1988 — Т. 4. — С. 34-46.

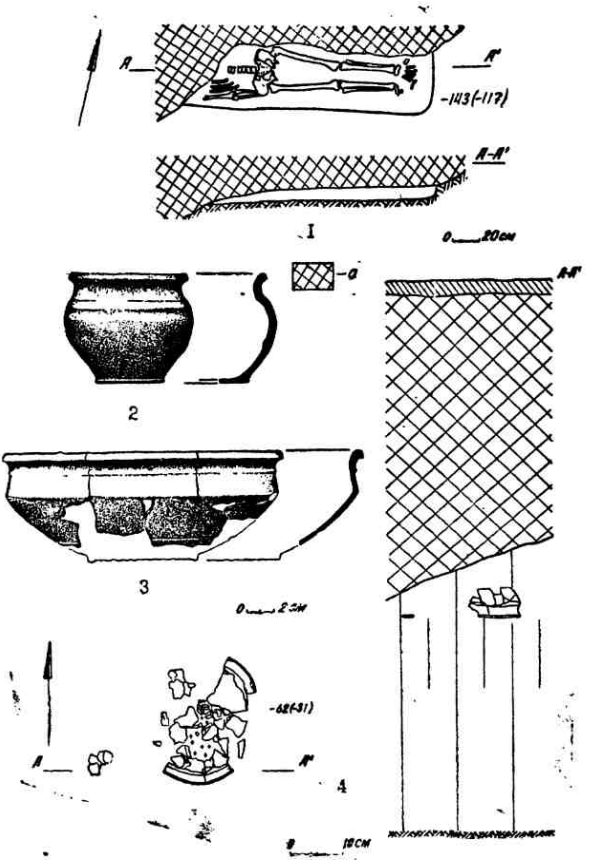
4. Никитина Г. Ф. Гребни черняховской культуры //Советская археология. — 1969 — № 1. — С. 147-159.

5. Сиволап М. П., Сиволап Л. Г. Звіт про розкопки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у центрі м. Черкас у 1991 році. — НА ІА АН України.

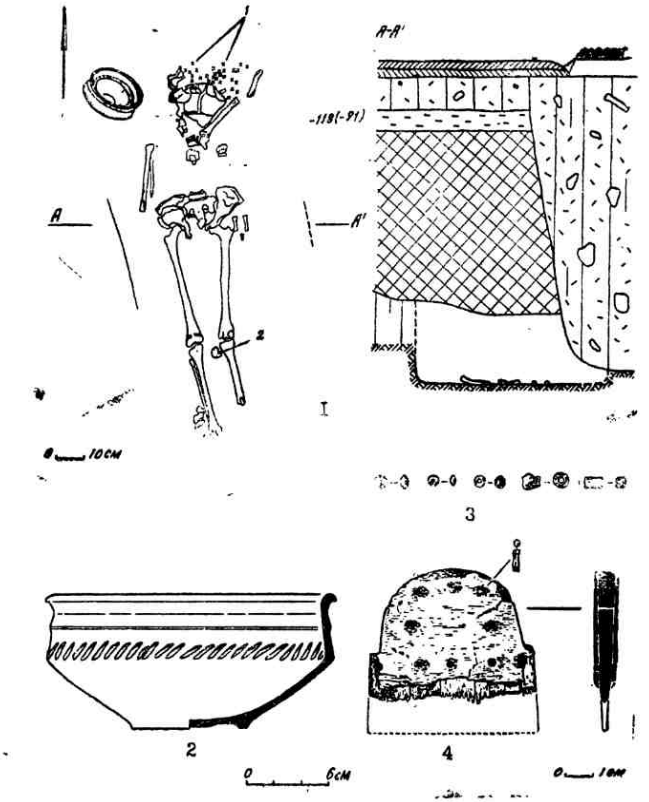
Мал. 1

Мал. 1 План могильника Черкаси-Центр: а — висоти над рівнем моря; межі розкопу; в — каналізаційні колодязі; г — дерева; д — газон; е — поховання, випростані та скорчені, різної орієнтації; трупоспалення урнове, безурнове, розсіяне; кенотаф; ритуально поруйноване; знищене).

Мал. 2

Мал. 2. Могильник Черкаси-Центр: 1 — план і переріз п. 1 (а — пізній перекоп;) 2 — горщик з п. 1; 3 — червонолощена миска з п. 2; 4 — план і розріз п. 2 (а — перепалені кістки).

Мал. 3

Мал. 3. Поховання № 8: 1 — план і розріз (1 — намисто, 2 — гребінь); 2 — ребробока миска; 3 — типи намистин; 4 — кістяний гребінь.

Т. О. РУДИЧ.
м. Київ.

АНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З ЧЕРНЯХІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА ЧЕРКАСИ-ЦЕНТР

У 1991 р. досліджувався грунтовий могильник черняхівського часу у м. Черкасах (керівник — М. П. Сиволап). Антропологічний матеріал нечисленний, поганого збереження: більшість скелетів надійшла у вигляді фрагментів кісток черепа та посткраніального скелету. До сектора антропології інституту археології АН України надійшли уламки від 10 скелетів. Черепи реставровані і вимірені автором. Індивідуальні виміри черепів подаються в таблицях. Для черепів поганої збереженості ми надаємо описову характеристику.

Вік померлих був визначений за ступенем облітерації черепних швів та стертості зубів. В цілому визначення статі не викликало серйозних труднощів завдяки тому, що авторами розкопок були взяті кістки тазу. Нижче наводимо деякі дані про знайдені скелетні рештки.

Поховання № 1. Від скелета збереглися уламки тазових кісток, хребці, уламки плечової, ліктевої, променевої, стегнової та великої гомілкової кісток. Кістки дуже грацільні, рельєф розвинуто слабо.

Скелет належав жінці у віці adultus (35-45 років).

Поховання 3. Скелет представлено фрагментами довгих кісток. Кістяк належав дитині у віці infantilis I

Поховання 4. Реставровано склепіння черепа, уламок нижньої щелепи та кісток обличчя, кістки тазу, стегнова, велика гомілкова кістки, уламки ліктевої та плечової кісток.

Череп доліхокранний з великим поздовжнім, поперечним та висотним діаметрами. Рельєф в області надперенісся та потилиці розвинуто на 2-3 бали, соскоподібні відростки — 3 бали. Лоб середньоширокий, верхня ширина обличчя мала, обличчя середньопрофільоване у верхній частині, ніс вузький.

Шви з внутрішньої сторони заросли, а із зовнішньої сторони частково ущільнені. Ступінь стертості зубів 3-4 бали. Кістки посткраніального скелету невеликі, але з досить чітким рельєфом.

Хоча розміри черепної коробки великі, але за ознаками будови тазових кісток стать визначається як жіноча. Вік 35-45 років. Зріст 157 см, за М. Троттер та Глезер.

Поховання 5. Частково реставровано склепіння черепа та нижня щелепа, уламки кісток обличчя та довгих трубчастих. Череп за формою мезокранний, але на межі з доліхокранією, має великий поздовжній та висотний діаметри. Рельєф розвинуто слабо, ніс вузький.

Шви відкриті, дещо ущільнена лише частина сагітального шову; по лямбді вставні кісточки.

Зуби стерті дуже сильно, але при цьому так до кінця і не прорізалося верхнє ліве ікло.

Уламки довгих кісток, на жаль, виявилися непридатними для вимірів, але візуально вони досить грацільні, зі слабким рельєфом.

Скелет належав, очевидно, жінці у віці 30-40 років, але з визначенням віку виникають труднощі у зв'язку зі значною розбіжністю між заростанням швів і станом зубної системи.

Поховання 6. Від скелету зберігся череп з частково зруйнованою основою, кістки тазу, а також уламки довгих трубчастих кісток.

Череп за формою доліхокранний, з великим поздовжнім та висотним діаметрами, зі слабким рельєфом. Обличчя вузьке, сильно профільоване у горизонтальній площині, ортогнатне, ніс виступає добре, орбіти середньовисокі, ніс вузький.

Шви відкриті, ущільнена лише скронева частина вінцевого шову. Ступінь стертості зубів 2-3 бали.

Розміри кісток середні, рельєф розвинуто слабо.

Скелет належав жінці у віці 20-30 років.

Поховання 7. Дуже дрібні уламки склепіння черепа, нижньої щелепи та кісток обличчя. Шви відкриті. Скелет, можливо, належав молодій жінці або підлітку.

Поховання 8. Збереглися уламки склепіння черепа, тазових кісток та кісток верхніх і нижніх кінцівок.

Череп середніх розмірів, за формою мезокранний, рельєф слабкий.

Шви відкриті. По лямбдоподібному шву вставні кістки. Ступінь стертості зубів 3-4 бали.

Рельєф на довгих кістках розвинуто середньо. Ліктева та променева кістки масивні, що, можливо, є результатом дуже сильних навантажень.

Скелет належав жінці у віці adultus (25-35 р.), але знову спостерігається значна розбіжність між станом швів та стертістю зубів.

Поховання 9. Від скелета збереглися фрагменти склепіння черепа, кісток обличчя та нижньої щелепи.

Череп за формою доліхокранний, рельєф слабкий.

Ріст кісток не закінчився, стертість зубів незначна.

Кістяк належав людині у віці Juvenis (12-15 р.), стать з великою долею сумніву визначається як жіноча.

Поховання 10. Серед кісток тварин фрагменти фаланг пальців людини. Стать і вік не визначаються.

Поховання 12. Череп з частково зруйнованим обличчям, кістки тазу, уламки стегнової, плечової та променевої кісток.

Череп середніх розмірів, за формою брахікранний, рельєф розвинуто слабо. Обличчя низьке, за покажчиком широке, ортогнатне, дещо сплощене на назомолярному рівні, ніс широкий за покажчиком і вузький за абсолютними розмірами.

Шви відкриті, стертість зубів незначна.

Рельєф на кістках розвинуто слабо.

Скелет належав жінці у віці 25-30 років.

Таким чином, у нашому розпорядженні виявилося 5 жіночих черепів, збереженість яких не дає, на жаль, великих можливостей для порівняння.

Сумарно вони характеризуються довгою та середньоширокою, високою черепною коробкою, за покажчиком мезокранною на межі з доліхокранією. Лоб середньоширокий. Обличчя вузьке та низьке за абсолютними розмірами, за покажчиком мезен, ортогнатне, середньопрофільоване у верхній частині і добре профільоване у середній частині; за покажчиками орбіти середньовисокі, а ніс середньоширокий, перенісся високе, ніс виступає добре.

Черкаські черепи цілком укладаються у варіації черняхівських серій України.

Серія виявляє значну схожість як зі збірною черняхівською серією Середньої Наддніпрянщини (2), так і з окремими групами: такими як могильник Черняхів (2, за матеріалами Г. Дебеца), а особливо Гаврилівка (1), хоча територіально це досить далека пам'ятка з Нижнього Подніпров'я. Від цих серій наша більш-менш суттєво відрізняється лише більшою висотою склепіння черепа.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ВИМІРИ ЧЕРЕПІВ З ЧЕРНЯХІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА ЧЕРКАСИ-ЦЕНТР

№ за Мар.	ОЗНАКИ	№ поховання				
		пох. 4	п. 5	п. 6	п. 8	п. 12
1.	Поздовжній діаметр	196	179	184	173	169
8.	Поперечний діаметр	143	135	132	135	136
17.	Висотний діаметр (в-вг)	—	—	139	—	130
20.	Висотний діаметр (р-вг)	115,4	118,4	120,6	109,3	110,6
9.	Найменша ширина лоба	94	—	96	—	88
45.	Діаметр вилиць	—	—	117	—	124
48.	Верхня висота обличчя	—	—	68	—	58
47.	Повна висота обличчя	—	—	114	—	103
43.	Верхня ширина обличчя	97	—	102	—	97
46.	Середня ширина обличчя	—	—	90	—	88
55.	Висота носа	—	—	51	—	40
54.	Ширина носа	—	22	20	—	22
51.	Ширина орбіти	—	—	42	—	—
52.	Висота орбіти	—	—	34	—	30
77.	Назомолярний кут	145	—	131,5	—	147
Zm.	Зигомаксилярний кут	—	—	118,5	—	118,5
Др:ДС	Дакріальний покажч.	—	—	71,45	—	—
SP:SC	Симотичний покажч.	—	—	60,00	—	—
72.	Загальний кут обличчя	—	—	89,0	—	—
75(1)	Кут носа	—	—	277	—	—
32.	Кут лоба ($П_{\overline{m}}$)	—	—	85	—	—
8:1	Черепний покажчик	72,4	75,3	71,1	78,0	80,4
48:45	Верхньолицевий покажчик	—	—	58,11	—	46,76
52:51	Орбітний покажчик	—	—	80,95	—	—
54:55	Носовий покажчик	—	—	39,20	—	—

Варто відмітити, шо черепи цієї групи типологічно дещо відмінні між собою. Незважаючи на крайню нечисленність досліджуваної групи, є підстави думати, що населення, яке залишило могильник, було неоднорідним в антропологічному відношенні.

Виділяється череп з 12-го поховання, який відрізняється брахікранією, широколицістю за покажчиком та досить значним сплощенням на рівні верхнього горизонтального профілювання обличчя та більш низьким склепінням черепа. Ці ознаки можуть бути пов'язані з «сарматським компонентом», але домінує доліхокранний, високоголовий, досить вузьколиций компонент, який і робить усю серію найбільш схожою на серію з с. Гаврилівки (Нижнє Придніпров'я), хоча і відрізняється від останньої трохи більшим висотним діаметром.

Т. С. Кондукторова намагалася зв'язати наявність доліхокранних та високоголових черепів скоріше з місцевими племенами, ніж з прийшлими. В окремих групах населення України доліхокранія та високоголовість були представлені ще в добу бронзи (3). У найбільш різкій формі ця особливість спостерігається у людей, що залишили Войцехівський могильник комарівсько-тшинецької культури (4). Деяке зрушення до більшої доліхокранії, високоголовості та вузьколицьості намічається в скіфських серіях Середнього Придніпров'я (5, с. 67).

Т. С. Кондукторова відкидала наявність «готського компоненту» у складі черняхівської культури, мотивуючи це тим, що високоголовість не була характерна для германських племен. Але вона ж відзначала і деяку близькість черняхівців і германців за носовим та орбітним покажчиками, а також наявність доліхокранних і вузьколицих черепів як у черняхівців, так і у готів.

На жаль, і на сьогодні «готське питання» залишається не вирішеним у зв'язку з відсутністю напевно готських черепів і використанням як готського еталону неолітичних черепів з о-ва Готланд та середньовічних германських та скандинавських черепів.

1. Кондукторова Т. С. Палеоантропологический материал из могильника полей погребальных урн Херсонской области //Советская антропология. — 1958. — № 2.

2. Кондукторова Т. С. Антропология древнего населения Украины. — М.: Изд. МГУ, 1972.

3. Кондукторова Т. С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. — М.: Наука, 1973.

4. Кондукторова Т. С. Антропологический тип людей комаровско-тшинецкой культуры Украины //Вопросы антропологии. — Вып. 62.

5. Кондукторова Т. С. Физический тип людей Нижнего Приднепровья на рубеже нашей эры. — М.: Наука, 1979.

І. П. ГІРНИК
м. Ватутіне,
О. В. БІЛЕЦЬКА,
В. В. НЕРОДА
м. Черкаси

АРХЕОЛОГІЧНА КОЛЕКЦІЯ З МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОБЛИЗУ СЕЛА СТЕЦІВКА НА ЧЕРКАЩИНІ

(з фондів обласного краєзнавчого музею)

Могильник черняхівської культури поблизу с. Стецівки Звенигородського району Черкаської області був виявлений у 1971 р під час розробки глиняного кар'еру Стецівського цегельного заводу. Розташований на відстані 1 км на південний захід від села, на пологому схилі долини, що виходить до лівого берега р. Шполки. У 1972 р. Черняхівським загоном ранньослов'янської експедиції інституту археології АН УРСР під керівництвом Е. В. Махно були проведені охоронні розкопки могильника та виявлені залишки поселення (2, с. 309-310). Матеріал зберігається у фондах інституту археології АН України.

Значна частина інвентаря з могильника була зібрана мешканцем с. Стецівки Кошлаком Миколою Антоновичем під час дальшого руйнування пам'ятки кар'єром, від нього потрапила до одного з авторів статті — І. П. Гірника, який і передав колекцію до Черкаського обласного краєзнавчого музею.

Автори не ставлять перед собою завдання широкого і різнобічного аналізу матеріалу. Метою статті є введення його в науковий обіг.

Колекція нараховує 47 предметів, як цілих, так і фрагментів різної збереженості. Це 15 горщиків, 15 мисок, 8 глеків; 3 кухлі, 2 миски-вази, 2 кубки, 1 уламок стінки, що не піддається визначенню, та 1 прясло.

Горщики (мал. I, 1-13).

Виготовлені на гончарному крузі, мають шорстку поверхню сірого, сірокоричневого або чорного кольорів, прикрашені прокресленими горизонтальними лініями — орнамент 1,1 (а, б) — (4, с. 273-282). Нижня частина одного горщика (А-973) прикрашена вертикальними (трошки під кутом) паралельними врізними лініями (мал. 1,4)* Дві посудини (А-991, 984) мають невисокі

*. Малюнки виконані співробітниками Археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації Куштаном Д. П. (II, IV), Лазоренко А. В. (III), Одокієнко І. А. (I).

піддони. У колекції в основному горщики невеликих та середніх розмірів висотою від 8,4 до 16,7 см з діаметром вінця від 6 до 17,6 см.

За класифікацією, використаною В. П. Петровим при аналізі керамічного комплексу Черняхівського могильника, до горщиків типу а, висота яких перевищує діаметр тулуба, відносяться А-970, 976, 977. При цьому різниця між висотою горщика А-970 та діаметром його тулуба 0,1 см, що наближає його до типу б (рівновеликі висота і діаметр тулуба). Решта горщиків належить до типу в (діаметр тулуба більше за висоту) (3, с. 88). Що стосується форми, один екземпляр (А-995) за своїми типологічними ознаками наближається до миски (мал. 1, 13)*. Він є найбільший за розмірами (висота 16,7, діаметр вінця 17,6 см). Крім орнаменту у вигляді двох прокреслених по округлому плічку горизонтальних ліній, прикрашений також під вінцем при переході від шийки до плічка валиком-уступом. Є перехідною формою між горщиком і мискою (5, с. 53, мал. 7; 3, с. 92). До групи опукло-біконічних горщиків можна віднести А-972 — тяжіє до типу 1, а (5, с. 49, мал. 4) (мал. 1,8) За Петровим В. П. це горщики з біконічним тулубом (3, с. 92). Користуючись класифікацією Симоновича Е. О., решту горщиків можна віднести до опуклобоких: до групи опуклобоких з крутими плічками — А-976, 977 (тип I), А-971, 973, 974, 978, 990, 992 (тип 2) (5, с. 52, мал. 6); до групи опуклобоких з похилими плічками А-970 (тип 1), 975, 991 (тип 2) (5, с. 50, 51, мал. 5), хоча провести грань, де плічка похилі, а де круті іноді досить важко. Використовуючи класифікацію Петрова В. П., А-970, 976, 977 можна визначити як горщики з еліпсоподібним (округлоподовженим) тулубом (3, с. 92). Інші горщики більш або менш приземкуваті: різниця між шириною і висотою від 0,3 см (А-971) до 6 см (А-992). А-971, 973, 975, 978, 992 можна віднести до групи опуклобоких, звужених донизу горщиків, А-974, 990 та 991 більше тяжіють до кулястих (3, с. 92). 2 номери (А-982, 984) не визначаються внаслідок своєї фрагментованості.

Миски (мал. II, 1-13).

Усі миски кружальні і відносяться до закритого та відкритого типів. Мисок закритого типу та їх фрагментів усього 9. Використовуючи як критерій кут нахилу стінок у верхній частині тулуба (6, с. 27), майже всі миски закритого типу Стецівської колекції можна віднести до мисок з чітко вираженою біконічністю: А-969 — тип 1, підтип а; А-968 — II, е; А-994, 997, 1000-III, ж; А-983 — III, з; А-965, 987 — IV, л (6, с. 27, мал. I). До групи мисок за-

* На малюнках в дужках позначені фондові номери.

критого типу з нечітко вираженою біконічністю належить А-985 (VI, п) (6, с. 27-30, мал. 2). Із 9 екземплярів 8 сіро- або чорнолощені. А-965 має шорстку темносіру поверхню, висота 11,5 см, діаметр вінця 18,4 см, дно плоске, прикрашена двома горизонтальними паралельними валиками-уступами при переході від шийки до плічок. Ще дві миски (А-968, 969) цілі та 2 (А-987, 985) фрагментовані, проте із повністю збереженим профілем. Вони різні за формою, невеликих розмірів (А-969 висота 7,6 см, діаметр вінця 13,6 см на піддоні; А-985 висотою 5,5 см, діаметр вінця 12,3 см; А-987 висотою 8,7, діаметр вінця 12,5 см, на піддоні; А-968 мініатюрна, висотою 4,6 см, діаметр вінця 8 см). Із 8 лощених посудин та їх фрагментів п'ять мають орнамент у вигляді горизонтальних жолобків, валиків-уступів, заглиблених ліній (мал. II).

Миски відкритого типу мають чіткий перегин тулуба і прогнуту стінку його верхньої частини, відігнуті назовні вінця, плоске дно і відносяться до третього типу (6, с. 30, мал. 3). Це 2 лощені (А-979 а І б) та одна з сірою шорсткою поверхнею (А-988), фрагментовані (мал. II, 5,7б). Діаметр вінця 18,5 (А-979 а), 18,1 (А-979 б), 22,5 см (А-988), висота відповідно 6,5; 6,3 та 8,2 см.

До мисок відкритого типу відноситься і фрагмент (А-999) з сірою загладженою поверхнею, різко відігнутим вінцем, який не піддається детальнішому визначенню (мал. II, 9).

Не визначаються також і 2 фрагменти нижніх частин (А-998 1,2).

Миски-вази.

До колекції входить класична сіролощена триручна миска-ваза (А-958) (мал. II, 14). Висота її 16,6 см, діаметр вінця 32,7 см. Відноситься до другого типу цієї групи посуду (6, с. 32-33, мал. 5)

Ще одна сіролошена ваза (А-993 а, б) представлена у 2-х фрагментах — верхньої та нижньої частини. Вінце горизонтально відігнуте, орнамент у вигляді валика під вінцем, має кільцевий піддон.

Кухлі.

Надзвичайно цікавою є досить велика мископодібна одноручна посудина, яка за класифікацією Е. О. Симоновича відноситься до кухлів (6, с. 35, мал. 7). Має високе (6 см), пряме, з опуклим, трохи відігнутим назовні краєм, вінце, що різко переходить у чітко виражене плічко, біконічний тулуб, широку ручку, плоске дно Перехід вінця у плічко позначений рельєфним, слабо профільованим валиком. Висота 16,5 см, діаметр вінця 23,4 см. Поверхня залощена, прикрашена смугастим горизонтальним лощінням, що чергується з матовими незалощеними ділянками. Такого типу лощіння складає враження певної орнаментації (4, с. 293-303; 6,

с. 30). Залишки лощіння простежуються і з внутрішньої сторони краю вінця (мал. I, 14).

Ще два лощених кухлики (А-960, 3889) мають відповідно висоту 10,3 та 8 см, діаметр вінця 6,8 та 6,0 см, на піддонах. А-960 (мал. III, 7) чорнолощений, з чітким перегином тулуба у нижній частині посудини. Шийка висока, циліндрична, прикрашена трьома горизонтальними слабо профільованими валиками — орнамент 1, 2, в — та вертикальними пролощеними смугами — орнамент II, а (1, с. 290 303). Його можна віднести до II типу, підтип є (6, с. 35, мал. 7).

Кухлик А-3889 сіролощений, біконічний, з рельєфною, відносно широкою ручкою. Вінчик злегка відігнутий, широке горло при переході до плічок закінчується валиком-уступом. Унікальним його робить виконаний наколами орнамент із 9 знаків, розміщений по плічку між валиком і ребром (мал. IV, 1,3). Усі кухлі кружальні.

Глеки (мал. III, 1-6).

У колекції 7 глеків та 1 фрагмент горла від чорнолощеного глечика, прикрашений у нижній частині рельєфним валиком. Із 7 глеків до I типу відносяться 2, до II 4, до III один (6, с. 36, мал. 8).

Глеки I типу — дворучні. А-962 (мал. III, 4) має шорстку поверхню сірого кольору з штрихами, борозенками, ямками; опуклобокий, з короткими ручками і невисокою горловиною. Висота 15,1 см, діаметр вінця 8,6 см, тулуба 15,2 см.

А-967 (мал. III, 3) має підлощену поверхню сіро-коричневого кольору, опуклобокий, з короткими ручками і невисокою горловиною, на невеликому піддоні. Прикрашений валиком під вінцем та двома паралельними горизонтальними валиками по плічку на рівні кріплення ручок, між якими знаходиться заглиблений орнамент у вигляді подвійного зигзага. Висота 21,2 см, діаметр вінця 8,7 см, тулуба 18,2 см.

Чотири інші глеки одноручні. А-963 (мал. III, 2) має шорстку поверхню темно-сірого кольору, опуклий тулуб, злегка лійкоподібну вузьку горловину, відігнуте назовні вінце, під яким — досить чітко профільований валик, на рівні якого прикріплений верхній кінець масивної рельєфної ручки. При переході горловини в плічка міститься уступ з досить глибокою борозенкою. Орнаментований горизонтальними паралельними прокресленими лініями. За формою подібний до глека № 8640 із Черняхівського могильника (3, стор. 98, мал. 8, 2). Висота 20,5 см, діаметр вінця 5,1, тулуба 14,5 см. А-966 (мал. III, 5) чорнолощений, має біконічний тулуб, широку горловину, ледь розширену в основі, невисокий піддон, вінце, як і ручка, втрачене. Висота 15,0 см, діаметр горловини 8,4 см, тулуба — 15,8 см.

А-3888 лощений, з поверхнею сіро-жовтого кольору, має округло-біконічний тулуб, широку, злегка розширену в основі горловину, пряме вінце з опуклим, злегка виступаючим назовні краєм, на невисокому піддоні. Шийка прикрашена вертикальними та горизонтальними пролощеними лініями. Ручка втрачена. За пропорціями його можна віднести до відділу А, гр. 1, підгрупа 2, тип 5 (1, с. 81, 82, мал. 1). Висота 17,5 см, діаметр вінця 9,7 см, тулуба 18,5 см. (мал. III, 1).

Четвертий одноручний глек (А-989) — сіролощений, має біконічний тулуб із заокругленим ребром, під відхиленим назовні вінцем — валик, на рівні якого прикріплений верхній край ручки, шийка має злегка лійкоподібну форму. Подібні глеки, зокрема, траплялися у Черняхівському могильнику (3, с. 101, мал. 10). Проте визначною особливістю глека, що ставить його в один ряд з описаним вище кухликом А-3889, є орнамент із 18 знаків, нанесений по плічку на рівні кріплення нижнього кінця ручки (мал. IV, 2,4). Висота глека 16,5 см, діаметр вінця 8,3 см. Мініатюрну тонкостінну посудинку (А-961) з підлощеною поверхнею можна віднести до III типу — глеків без ручок (6, с. 36, мал. 8). Висота 7,3 см, діаметр вінця — 2,9 см, тулуба 8,3 см (мал. III, 6).

Кубки (мал. III, 8-9).

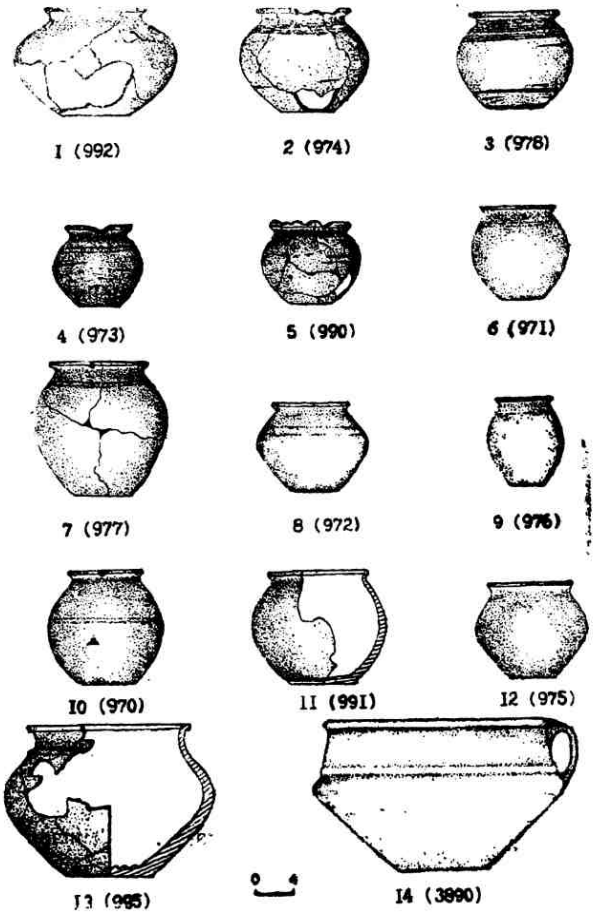
До цієї категорії відносяться дві посудини. А-959 (мал. III, 9) сіро-оранжева, із загладженою поверхнею, по формі близька до мисочки закритого типу з нечітко вираженою біконічністю (VI тип) (6, с. 28, 29, мал. 2), проте мініатюрна — має висоту 5,1 см, діаметр вінця 7,0 см.

А-964 (мал. III, 8) — біконічний чорнолощений кубок висотою 7,9 см з діаметром вінця 6,7 см, що належить до IV типу кубків (6, с. 37, мал. 9).

Крім посуду, до колекції входить, як уже зазначалося, біконічне пряслице А-981 (мал. III, 10).

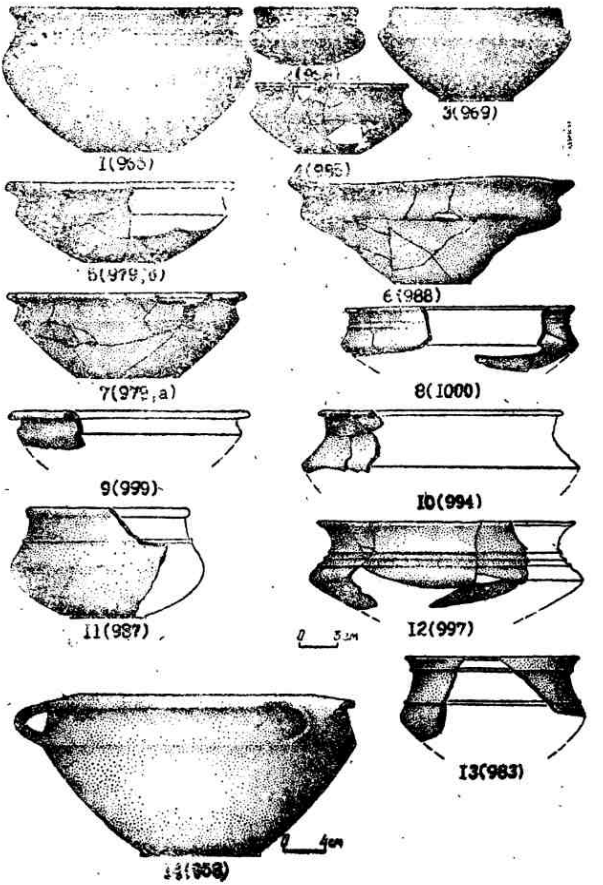
На жаль, абсолютно відсутні будь-які дані про поховання, поховальні комплекси та інша інформація, яка була б одержана в разі проведення на зруйнованій частині могильника розкопок. Не відомо навіть, яку частину інвентаря із знищених могил вдалося зберегти. Це, звичайно, значно знижує наукову цінність матеріалу. Проте цікава колекція посуду із Стецівського могильника, безперечно, заслуговує на увагу, а кухлик А-3889 та глек А-989, напевне, стануть предметом глибокого вивчення дослідників, які займаються семантикою черняхівської орнаментації.

1. Магомедов Б. В. До вивчення черняхівського гончарного посуду. // Археологія. 12. — К., 1973. С. — 80-87.
2. Махно Е. В., Магомедов Б. В. Могильник черняховской культуры у с. Стецовка. //Археологические открытия 1972 года. — М., 1973. — С. 309-310.
3. Петров В. П. Черняховский могильник. //МИА. — 116. — М., 1964. — С. 53-117.
4. Сымонович Э. А. Орнаментация черняховской керамики. //МИА. — 116. — М., 1964. — С. 270-361.
5. Симонович Е. О. Черняхівські горщики Подніпров'я. // Археологія. — 36. — К, 1981. — С. 41-53.
6. Симонович Е. О. Черняхівська кераміка Подніпров'я. // Археологія. — 43. — К., 1983. — С. 26-40.

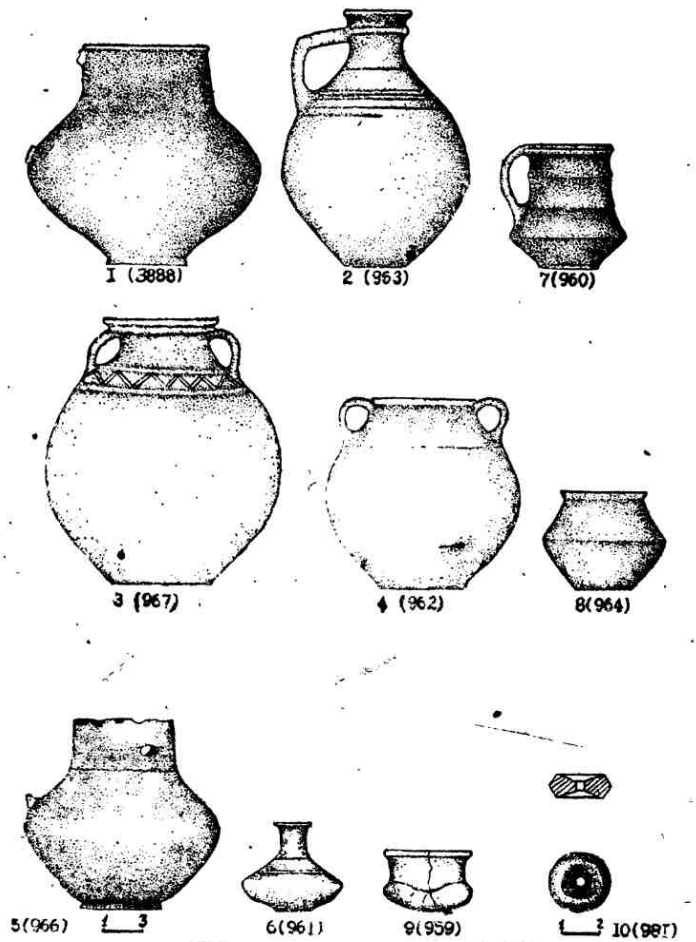
Мал. 1

Мал. 1. Матеріали із Стецівського могильника: 1-13 (горщики), 14 (кухоль).

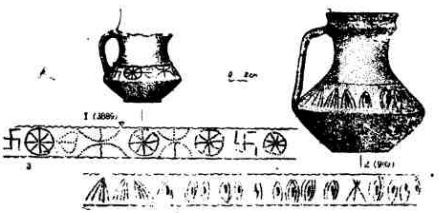
Мал. 2

Мал. 2. Матеріали із Стецівського могильника: 1-13 (миски), 14 (миска-ваза).

Мал. 3

Мал. 3. Матеріали із Стецівського могильника: 1-6 (глеки), 7 (кухоль), 8, 9 (кубки), 10 (пряслице).

Мал. 4.

Мал. 4. Матеріали із Стецівського могильника: 1 (кухлик), 2 (глек), 3 (орнамент кухля), 4 (орнамент глека).

О. М. ПРИХОДНЮК
м. Київ

ОСНОВНІ ПІДСУМКИ ВИВЧЕННЯ ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА

Пастирське городище, яке є видатною археологічною пам'яткою періоду раннього середньовіччя на території Східної Європи, відоме з кінця минулого століття. Воно розташоване в 3 км на захід від с. Пастирське Смілянського району Черкаської області. Зараз його територія зайнята х. Свинолупівкою. Але в 70-ті роки XIX ст. там ріс густий дубовий ліс. На кінець століття територія перетворилася на орне поле. При корчуванні лісу в ур. Галущино, або Жарище, селянам траплялися чисельні знахідки з кольорових металів, срібла та золота. Такі ж вироби та велика кількість давньої кераміки, шматків перепаленої глини виявлено при оранці грунту.

На це звернув увагу видатний український археолог В. В. Хвойка, який в 1898 та 1901 рр. провів там стаціонарні археологічні розкопки. Було з'ясовано, що укріплення городища (потужний вал та рів), які оточували площу близько 35 га по обох берегах р. Сухий Ташлик (р. Ляна), споруджено в скіфські часи. До скіфської доби відносилися й курганні підвищення, які розкопував В. В. Хвойка на правобережній частині, всередині укріплень. На лівобережній частині було виявлено залишки 26 споруд у вигляді розвалів глиняної обмазки та чотирикутних заглиблень з розвалами печей — кам'янок в одному з кутів (кухонні ями за В. В. Хвойкою)*.

Польова документація цих розкопок повністю не збереглася. Однак в публікаціях В. В. Хвойка відзначав, що основним шаром на городищі є скіфський. Разом з тим, в розкопках траплялася гончарна кераміка культури «полів поховань» типу Черняхів та металеві речі готського стилю (1, с. 102).

У 1938 і 1939 рр. розвідкові розкопки на городищі проводилися під керівництвом І. В. Фабріціус та С. В. Коршенка. Однак вони позитивних результатів не принесли, що привело до переконання дослідників про неперспективність подальших робіт на Пастирському городищі через сильну поруйнованість культурного шару (2, с. 4). Згодом до такого ж висновку прийшов П. М. Третьяков, який провів там розвідкові роботи в 1946 р. (3, с. 98-99).

---

* Розкопки скіфського курганного могильника, який розташований на південь від городища, в 1900-1901 рр. здійснили В. В. Хвойка та Н. Бранденбург.

Цю думку спростував, а разом з тим і реабілітував Пастирське городище, як перспективну пам'ятку для подальших археологічних розкопок, М. Ю. Брайчевський. Він здійснив там стаціонарні розкопки в 1949 і 1955 рр., внаслідок чого було з'ясовано, що на городищі є ранньоскіфський (VII-VI ст. до н. е.), пізньоскіфський (IV-II ст. до н. е.) та ранньосередньовічний (VII-VIII ст. н. е.) культурні шари (4, с. 67).

До ранньосередньовічного часу М. Ю. Брайчевський відносить три розвали перепаленої глини, серед якої траплялися дрібні гончарні ранньосередньовічні та ліпні скіфські черепки. Вони залягали на глибині 0,3-0,4 м від сучасної поверхні, безпосередньо під орним шаром грунту. Автор розкопок інтерпретує їх як залишки наземних споруд житлового типу, хоча чітких слідів опалювальних пристроїв при їх дослідженні не виявлено. М. Ю. Брайчевський розкопав 16 ранньосередньовічних напівземлянок. Вони були майже квадратними в плані, розмірами від 2,5х2,4 м до 3,4х3,4 м. Котловани були заглибленими в материковий грунт на глибину не більше 0,5 м від сучасної поверхні. В кожній з напівземлянок була піч, що розташовувалася в одному з кутів. Печі частково вирізалися в материковій глині, а частково викладалися з каменів. У переважній більшості в материковій долівці, посередині протилежних стін, простежувалися дві ямки від дерев'яних підпор двосхилого солом'яного даху. Інколи такі ямки були й по кутах споруд, що вказує на каркасну конструкцію наземної частини стін напівземлянкових жител. У трьох спорудах були господарчі ями для зберігання припасів.

У верхній, північно-східній, лівобережній частині городища в 1955 р. було розкопано наземну кузню, з повним набором ковальських інструментів. Це — наковальня, великий молот, молоток, великі і малі кліщі, ножиці для різання листового металу та дроту, пробійник, зубило (5, с. 99-103). Поблизу простежено сліди залізоробного виробництва у вигляді шлаків та криць. Там же в 1949 р. було випадково знайдено скарб срібних жіночих прикрас (6, с. 161-173).

М. Ю. Брайчевський констатував відсутність на Пастирському шарів черняхівської культури. Однак коріння пастирських ранньосередньовічних комплексів виводив з Черняхова. «Генетичне коріння культури Пастирського городища досить ясно, — на думку М. Ю. Брайчевського, — простежується в більш ранній час в пам'ятках черняхівської культури. Точніше кажучи, культура Пастирського городища являє собою розвиток тієї ж черняхівської культури в нових історичних умовах післяаварського часу. По суті, усі основні риси, що характеризують ранньосередньовічне поселення на Пастирському городищі, знаходять свою основу в чер-

няхівській культурі, або вже в сформованому вигляді, або в тій чи іншій зародковій формі. Огляд фактичних матеріалів свідчить про це досить визначено» (7, с. 118).

Після 35-річної перерви археологічні дослідження на Пастирському було відновлено експедицією інституту археології АН України під керівництвом О. М. Приходнюка в 1990-1993 рр. За останні чотири археологічні сезони було розкопано 6 напівземлянок, 10 господарчих ям, общинне зерносховище та знайдено скарб жіночих прикрас та скарб інструментів для виготовлення жіночих прикрас.

На відміну від споруд, розкопаних в 50-ті рр., в нових напівземлянках відсутні печі-кам'янки. Дві з них опалювалися глинобитними вогнищами відкритого типу, а останні не мали опалювальних пристроїв. На особливу увагу заслуговує напівземлянка № 2, яка була більшою за інші. Її розміри 5х3,5 м і глибина 0,7-1,1 м від сучасної поверхні. В північно-західному куті розчищено вогнище відкритого типу, а поруч — господарчу яму. На рівні долівки знайдено розвали двох великих амфор кримського походження та велику посудину для зберігання припасів. Більші розміри цієї споруди, відсутність побутового посуду та наявність тари для зберігання вина наводить на думку, що це могла бути корчма.

Від зерносховища зберігся котлован завширшки 2.8-3 м і глибиною 1,4-2,4 м від сучасного рівня. Його розчищено на протязі 45 м. З північно-західної сторони котлован повністю не досліджено, оскільки він заходить під сучасну грунтову дорогу. З південно-західної сторони, на протязі 17 м простежено сліди стелажа у вигляді невеликих ямок в материковій долівці. В цьому місці лежав шар битого посуду, переміщаного з горілим зерном (пшениця, просо, горох, конопля). Зерно зберігалося в горщиках, які при пожежі розбилися, впавши на долівку. Місцями в заповненні котловану траплялися розвали наземної частини глинобитних стін споруди, яка була перекрита односхилим солом'яним дахом.

Розкопками останніх років здобуто нові дані про характер оборонних споруд Пастирського городища. Зачисткою оголення валу та розкопками на його вершині з'ясовано, що вал має сліди трьох будівельних періодів. Перший з них відноситься до ранньоскіфського часу, коли його було насипано на стерильному грунті, в якому культурного шару не було. В цьому первісному насипі, ближче до рову, простежено ямку від стовпа, який входив в конструкцію валу. Після того як укріплення було зруйновано, вал відбудували в пізньоскіфський час.

У перетині видно сліди його ремонту. На висоті близько 1 м від підошви валу простежено ямку від стовпа, що входила в кон-

струкцію поновлених укріплень. В розкопі, закладеному на вершині валу заввишки близько 2,7 м, на протязі 6 м простежено 6 ямок від стовпів діаметром 30-40 см, розташованих в одну лінію вздовж валу на відстані 0,5-0,8 м одна від одної. Ця система стовпів, яка основою сягала вершини ранньоскіфського валу, входила в конструкцію дерев'яної стіни, яка з зовнішнього боку була підсипана землею, добутою при поновленні рову.

У розкопі на тому ж рівні простежено ще дві лінії невеликих ямок діаметром 10-20 см і глибиною 10-20 см, що розташовувалися на відстані 0.6-1,2 м одна від одної. Лінії ямок були на відстані 0,5-0,6 м. Найімовірніше, що вони пов'язані з укріпленнями, які було споруджено в ранньосередньовічний час. Їх побудовано у вигляді двох ліній дерев'яного плоту, простір між якими був заповнений замісом світлої глини, сліди якої видно в перетині валу. Така стіна мала бути заввишки 1,5-2 м з зубчастими амбразурами на ширину відстані між двома опорними кілками. Тобто, бути зручною для відсічі ворожої навали при допомозі каміння, стріл, списів і т. д.

Таким чином, розкопками останніх років здобуто нові цікаві матеріали, що характеризують Пастирське городище. Це стосується деталей ранньосередньовічного будівельного комплексу. Зокрема, розкопано напівземлянки з відкритими вогнищами та без опалювальних пристроїв. Останні були не житлами, а господарчими будівлями. Виявлено велике общинне зерносховище. Вивчено конструкцію оборонних споруд. Простежено сліди укріплень ранньосередньовічного часу.

Здобуто й велику колекцію ліпного та гончарного посуду. Ліпна кераміка представлена округлобокими горщиками. Біконічні та циліндричні вироби трапляються дуже рідко. Типологічно такий посуд наближається до ліпного керамічного набору сахнівського етапу в розвитку Середньодніпровських слов'янських культур. На Пастирському дуже рідко трапляються ліпні глиняні сковороди.

Гончарний набір, в переважній більшості, представлений округлобокими, майже кулястими горщиками середніх розмірів з відігнутими назовні вінцями та плоским дном. Тулуб оздоблено пролощеними та врізними фризами, горизонтальними та вертикальними лініями, трикутниками і т. д. (Мал. 1). Рідко трапляються гончарні миски та глеки.

Археологічні набори Пастирського городища не можна пов'язувати з салтівською культурою, як це робили Д. Т. Березовець та М. І. Артамонов (8, с. 55; 9, с. 8). Кулясті гончарні горщики, як і інші знахідки, не характерні для цієї культури. А глеки, які є типовими для салтівської культури, на Пастирському дуже

малочисельні. Кулясті вироби більш схожі на гончарні вироби черняхівської культури. Однак хронологічний розрив, який існує між часом припинення існування черняхівської культури (кінець IV — початок V ст. н. е.) і Пастирським городищем (кінець VII — середина VIII ст. н. е.), не дозволяє пастирські гончарні традиції вбачати в черняхівському гончарстві. Більш вірогідним є зв'язок гончарних традицій Пастирського з Нижнім Подунав'ям, де безперервний процес виробництва такого посуду простежується від пізньоримського часу до кінця I тис. н. е. В північно-східній Болгарії в VII ст. н. е. побутував і дуже схожий на пастирський ліпний посуд.

На Пастирському городищі знайдено велику кількість виробів з кольорових металів та срібла (Мал. 2). Це пальчасті, зоо-антропоморфні фібули, литі та порожисті підвіски, наручні браслети тощо. Знайдено кілька скарбів жіночих прикрас. На Пастирському таких виробів знайдено більше, ніж на усіх разом взятих ранньосередньовічних пам'ятках Правобережної України. При розкопках в 1991 році було виявлено скарб інструментів, що застосовувалися при виготовленні прикрас. До складу цього скарбу входив залізний пробійник, молоточок-зубильце, рурочки-заклепки для з'єднання смуг листової міді при виготовленні котлів, шаблон-формочка із білого сплаву, яка застосовувалася при виробництві браслетів з порожнистими розширеними кінцями. Ця знахідка вказує на місцеве виробництво ювелірних прикрас із бронзи та срібла. Як і у випадку з гончарною пастирською керамікою, більшість металевих прикрас мають провінційно-візантійські витоки (10, с. 11; 11, с. 66). Пастирські майстри зуміли зробити більш різноманітними такі вироби. На основі пальчатих застібок ювеліри Пастирського зуміли сконструювати зоо- та антропоморфні фібули, які поширені лише в Середньому Подніпров'ї та Криму. В Крим вони надходили з Подніпров'я (Пастирського городища).

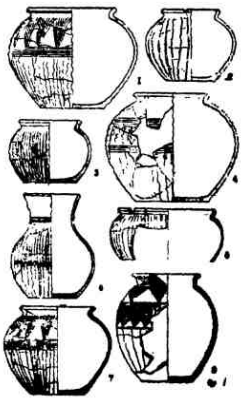
Таким чином, пастирські ювелірні вироби були місцевого виробництва, які виникли на провінційно-візантійській основі. Вони відмінні від речей готського стилю. Така їх інтерпретація з'явилася у В. В. Хвойки під впливом робіт Де Бая. Разом з тим, схожість більшості археологічних комплексів Пастирського з Придунайськими настільки разюча, що дозволяє вбачати в ремісниках Пастирського городища переселенців з Подунав'я.

З письмових джерел відомо, що в VI-VII ст. н. е. слов'яни проводили активну політику на Нижньому Дунаї. Найбільш інтенсивне проникнення туди слов'ян відбувалося між 580-650 рр., що привело до заселення ними північно-східної частини Балкан-

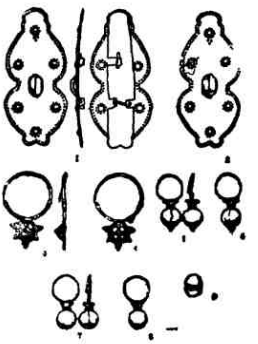
ського півострова. На нові території слов'яни принесли більш архаїчну культуру, що засвідчено археологічними джерелами. Відомо, що болгари Аспаруха, потрапивши на Балкани, застали там групу слов'янських племен, з якими утворили в 681 р. слов'янсько-болгарську державу. Однак болгаро-слов'янські стосунки спочатку не були мирними. Феофан свідчить, що болгари обклали слов'ян даниною, захоплювали поселення та фортеці (12, с. 62). Тобто, на нових територіях болгари поводили себе як завойовники, підкоряючи місцеву людність, обкладаючи її поборами. Це приводило до відтоку частини населення з Подунав'я. Природнім було й те, що воно помандрувало не будь-куди, а на свою прабатьківщину. Сприйнявши елементи провінційно-візантійської культури, в тому числі й ремісничі навички, слов'яни з Подунав'я перенесли їх на нові території, зокрема, в Середнє Подніпров'я, що знайшло свій прояв в появі там Пастирського ремісничого осередку.

1. Хвойка В. В. Городища в Среднем Поднепровье //Труды XII Археологического съезда. — 1905. — Т. I.
2. Фабрициус И. В. Предварительный отчет экспедиции по разведке скифских городищ в 1938 г. (рукопись). — Научный архив Института археологии АН Украины. — Ф. 25. — № 43.
3. Третьяков П. Н. Днепровская экспедиция //Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — 1947. — Вып. XXI.
4. Брайчевський М. Ю. Нові розкопки на Пастирському городищі // Археологічні пам'ятки. — 1955 — Т. У.
5. Брайчевская А. Т. Кузница на Пастырском городище //Краткие сообщения Института археологии АН Украины. — 1960. — Вып. 9.
6. Брайчевський М. Ю. Пастирський скарб 1949 р. // Археологія. — 1952. — Вип. VII.
7. Брайчевский М. Ю. Пастырское городище (памятник VII-VIII вв. н. е. в Среднем Поднепровье (рукопись). — Научный архив Института археологии АН Украины. — Ф. 12 — № 408.
8. Березовець Д. Т. Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія. — 1965. — 19.
9. Артамонов М. И. Етническата принадлежност и историческото значение на пастыраката культура // Археология. — София, 1969. — П. — № 3.
10. Амброз А. К. Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI-VII вв.) //Краткие сообщения Института археологии. — 1968. — Вып. 113.

11. Айбабин А. И. К вопросу о происхождении сережек пастырского типа //Советская археология. — 1973. — № 3.
12. Чичуров И. С. Византийские исторические источники. — М., 1980.

Мал. 1

Мал. 2

Мал. 1. Зразки гончарної кераміки із зерносховища.

Мал. 2. Срібні вироби з Пастирського скарбу 1992 р.

В. О. ПЕТРАШЕНКО
м. Київ

ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНО-РУСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ КАНІВСЬКОГО ПОДНІПРОВ'Я У 70-90 РР.

Канівські гори є унікальним об'єктом для дослідження з боку різних наукових напрямків: геології, географії, ботаніки, історії і археології. Цьому району присвячена широка література, проте й досі залишаються дискусійними як проблема походження самої дислокації, так і заселення цієї території в різні історичні епохи.

У давньоруський час Канівське Подніпров'я було одним з найбільш густо населених районів Південної Русі. Уздовж берегової лінії Дніпра від колишнього с. Трахтемирів до с. Бучак на ділянці всього в 20 км розташовано 4 давньоруських городища і 17 поселень, що свідчить про суцільну заселеність цього району.

Найбільш повні відомості про археологічні пам'ятки Канівщини отримано в кінці 50-х — початку 60-х рр. під час дослідження берегів Дніпра у зв'язку із спорудженням водосховища Канівської ГЕС. Це роботи В. Й. Довженка, І. Г. Шовкопляса, Е. Ф. Покровської, В. Г Петренка, М. Ю. Брайчевського, Н. М. Кравченко, Є. В. Максимова. У 70-ті роки розвідки і розкопки проводили тут В. Й. Довженок, О. М. Приходнюк, М. П. Кучера. Роботи по дослідженню слов'яно-руських старожитностей Канівщини очолив доктор історичних наук Є. В. Максимов, коли досліджувались тепер добре відомі науковому загалу пам'ятки: Пилипенкова гора, городище Бабина гора, могильник Дідів Шпиль і городище Монастирьок.

З середини 80-х рр. Дніпровська давньоруська, а з 1993 р. Канівська комплексна експедиція Інституту археології АН України розпочала широкі археологічні дослідження пам'яток на березі Канівського водосховища, що інтенсивно розмиваються морем. Поштовхом до відновлення в цьому районі археологічних розкопок певною мірою стали збори А. Б. Петропавловського великої колекції цінних в науковому відношенні речей з побережжя Канівського моря поблизу сіл Григорівка і Бучак. З 1986 по 1989 рр. проводились розкопки багатошарового поселення і давньоруського могильника в ур. Чернече (Дякове поле, Попове поле) на північ від Григорівки, протягом 1990-91 рр. — поселення і могильника поблизу с. Бучак (ур. Рожана криниця, Лісницький сад). З 1993 року почалося дослідження давньоруського поселення в ур. Ревутово на південь від с. Григорівка.

Крім розкопок експедиція здійснювала щорічне обстеження правого берега Дніпра на ділянці від с. Трахтемирів до с. Бучак, в межах заповідної території «Трахтемирів» з метою уточнення

вже відомих і виявлення нових пам'яток археології і працювала над археологічною картою заповідної території «Трахтемирів». Ці роботи фінансувались Інститутом археології АН України, Черкаським управлінням культури, Українським Товариством охорони пам'яток історії і культури, а з 1993 р. — науково-дослідним об'єднанням «НІІГЕО» по програмі «Канівське море». Тут виявлено 4 компактні групи давньоруських поселень, зосереджені навколо городищ.

Перша з них складається з городища Монастирьок (літописний Заруб) і кількох поселень та давньоруських могильників. Матеріали розкопок пам'яток Монастирка опубліковано в монографії (1, с. 147). Протягом шести польових сезонів проводились розкопки городища, було досліджено площу близько 6 тис. кв. м, на якій виявлено 30 жител VIII-X ст., 16 давньоруського часу та будівлі зарубинецької культури і більш раннього часу. Історія літописного Зарубу безпосередньо пов'язана із Зарубським монастирем, що згадується у Літопису під 1147 р. як значний церковно-релігійний центр Південної Русі. Із стін Зарубського монастиря вийшов Клим Смолятич, людина високої освіти, «книжник і філософ», що став київським митрополитом.

Після робіт Н. Ф. Біляшевського в кінці минулого і на початку нинішнього століття та післявоєнних розкопок М. К. Каргера археологічні роботи по дослідженню залишків монастиря не проводились. Необхідність і перспективність таких робіт очевидна. Зараз збереглося урочище Церковщина біля підніжжя Західного городища Монастирьок площею близько 2 га, де М. К. Каргером виявлені залишки двох давньоруських храмів з фресковим розписом та прикрашених полив'яними плитками. На території монастиря розміщувалось кладовище, деякі поховання належали визначним церковним або заможним особам, про що свідчать шиферні саркофаги та багаті знахідки в них. Нині котловина, де розміщувався Зарубський монастир, поросла густим чагарником, а давньоруський культурний шар перекрито товстим намивним грунтом (близько 1.0 м), що з одного боку ускладнює археологічні роботи, з другого є гарантом від бандитських грабіжницьких розкопок, які набувають на Канівщині загрозливих масштабів.

З Зарубським монастирем пов'язані печери, про існування яких у давньоруський час свідчить назва одного з давньоруських повчань, відоме за списком XIII ст., де згадуються зарубські печери (2, с. 51-57). На території колишнього с. Монастирьок є яр Печера, де ще під час останньої війни мешканці села ховалися в підземеллях монастиря від німців. Нині яр, як і місце колишнього села, заросли густим чагарником, ходи в печери завалені і для їх пошуків потрібна спеціальна спелеолого-археологічна експеди-

ція. Результати таких пошуків можуть стати сенсаційним відкриттям, адже печери Зарубського монастиря ніколи не досліджувалися археологами. Потрібне проведення спеціальних підземних робіт з професійним складанням плану печер, встановлення їх хронології, пошуку слідів перебування там людини і відправлення релігійних служб.

Не випадково десь поблизу яру Печера близько 1510-1535/36 рр. Черкаський і Канівський староста Остафій Дашкевич розпочав будівництво наземного монастиря, відомого в середньовічній літературі як Трахтемирівський, розквіт якого припадає на другу половину XVI ст. після рішення Стефана Баторія віддати його у власність запорізьким козакам (1578 р.). Є свідчення, що у XVI-XVII ст. монастирські печери були розширені (3, с. 594). Останні два роки пошуками залишків козацького монастиря займається науковий співробітник Інституту археології Л. І. Виногродська. Роботи ці надзвичайно складні частково через забудованість колишніми селами Трахтемировим та Монастирком найбільш зручних для заселення ділянок, частково з причини гористого, перерізаного ярами і глибокими балками рельєфу, густо засадженого лісом. Проте пошуки необхідно продовжити, без них неможливо відтворити достовірну картину життя цього періоду.

Другий комплекс слов'яно-руських пам'яток розташований вниз по Дніпру поблизу с. Григорівка в ур. Чернече. Це поселення приблизно наполовину знаходиться під водою і інтенсивно розмивається, чим і пояснюється така велика колекція речей, зібраних у воді. За чотири польових сезони нами досліджено нешироку смугу вздовж берегової лінії загальною площею близько 2000 кв. м. Роботи перевищили всі наші передбачення і повністю виправдали вкладені кошти і наші зусилля. Було розкопано близько 40 споруд VIII-XIII ст., а також досліджено культурні шари впродовж всього I тисячоліття н. е. аж до XIV-XV ст. Це поселення унікальне по збереженості давньоруської забудови та за багатством і різноманітністю знахідок з перших віків нашої ери аж до XIV-XV ст. Не менш вагомими є залишки жител VIII-IX ст., які дають можливість відтворити характер заселеності і ландшафтно-планову структуру поселення напередодні утворення Київської Русі. Матеріали цього періоду представлені ліпною керамікою, аналогічною сахнівській, та гончарною — типу Луки Райковецької і волинцевської. Серед інвентаря особливе місце має знахідка мисяцеподібної сережки моравського типу IX ст. два екземпляри яких походять з Монастирка. Отже їх поширення у Середньому Подніпров'ї тепер є незаперечним фактом. У VIII-IX ст. поселення

у Чернечому було великим населеним пунктом, що мав городище-сховище. З півдня урочище обмежується пагорбом, який за своїм виглядом нагадує городище. І. Г Шовкопляс і Є. Ф. Покровська, які побували на ньому до того, як гору було знівечено глибокою оранкою і посадкою лісу, відмічають, що гора оточена правильним, майже вертикальним зрізом штучного походження. Наші дослідження підтвердили наявність сильно зруйнованого культурного шару, слабо насиченого знахідками доби бронзи і слов'янського часу. Розрізи вершини гори виявили сліди ескарпу із стовповими ямками від оборонної стіни. Отже гора, ймовірно, використовувалась у слов'янський час, а, можливо, й у давньоруский як городище-сховище.

Найбільшого розквіту поселення набуває у давньоруський час; в XI ст. воно займає ще досить компактну площу близько 1 га, яка щільно забудовувалась; у XII-XIII ст. його центральна частина з півночі обноситься подвійною дерев'яною стіною, площа укріпленої частини дорівнювала 2,5-2,6 га. За її межами на площі близько 5 га розмістились окольні селища. За поселенням на плато знаходився давньоруський могильник, на якому нами досліджено 40 поховань. Давньоруське поселення в Чернечому за плановою схемою і за забудовою центральної частини наближається до поселень міського типу. Цей висновок підтверджується і археологічним матеріалом, який за своїм характером не відрізняється від інвентаря міст. Особливо показовими є знахідки вислих печаток (з колекції А. Б. Петропавловського), численних виробів із срібла, свинцю, міді, скляних браслетів і намиста, як привозних, так і місцевих, хрестів-енклопіонів, хрестиків з емалями. Про широкі торговельні зв'язки свідчать також масові знахідки кримських амфор, хрестиків з привозного сланцю та мармуру, візантійські скляні браслети.

Незаперечним свідченням високого рівня розвитку духовної і писемної культури населення є знахідки книжкових застібок та виробів прикладного мистецтва і художнього ремесла. Можна висловити припущення про наявність якихось кам'яних (можливо храмових) споруд, що розміщувались у затопленій морем частині. Про це свідчать численні знахідки плінфи, якою іноді вимощувались черені печей, та уламки полив'яних плиток, знахідки речей церковного вжитку.

Напередодні золотоординської навали це був значний населений пункт з розвинутими ремеслами і торгівлею, що мав, напевне, гавань. Стариця Дніпра, що протікала поблизу поселення, могла використовуватися для цього. Саме тут, з північного боку, де могла знаходитись гавань, і було споруджено оборонну стіну, щоб захистити поселення з води і перешкодити підходу човнів

впритул до поселення. Загибель більшості садиб від татаро-монгольської навали не викликає сумніву, хоч під час розкопок і не виявлено скелетів загиблих. Ця обставина пояснюється тим, що після трагедії життя на поселенні не припинилося. У верхньому культурному шарі знайдено кераміку XIV-XV ст. та розкопано кілька будівель. З води піднято серію золотоординських монет. Серед них копія з Тохтамишевих монет 1379-1395 рр., монета Кульпа-хана 1359-1360 рр., кримського ханства Менглі Гірея 1448-1515 рр. Пам'ятку можна було б музеєфікувати для демонстрації житлової давньоруської забудови і використовувати в екскурсійній роботі.

Далі на південь, всього за три км від ур. Чернече знаходиться відомий давньоруський комплекс в ур. Городок. Він займає площу близько 100 га разом з городищем, посадом і окольними селами. Невеличке городище, що знаходиться дещо в глибині плато, давно описано в науковій літературі, хоч його широке дослідження не проводилось (4, с. 87-95). У 1993 р. Канівська експедиція почала роботи по дослідженню цього археологічного комплексу разом з науковим підприємством «НІІГЕО», очолюваним В. П. Дудкіним. Крім широких археологічних розкопок рятувального характеру, оскільки поселення інтенсивно розмивається Канівським морем, заплановано провести геомагнітну розвідку цього комплексу. Розпочато дослідження давньоруського поселення в ур. Ревутово, розкопано площу близько 1200 кв. м. На ній виявлено п'ять жител з глинобитними печами і п'ять будівель різного призначення. Дві з них могли використовуватись під холодні кліті житлових споруд. Отже щільність забудови поселення (одна будівля на 250-300 кв. м.) була приблизно такою ж, як на поселенні в Чернечому. Проте характер знахідок тут різко відрізняється. В культурному шарі хоч і зустрічаються високохудожні вироби (бронзові браслети, різьблений кам'яний хрестик, інкрустована шпора), їх кількість незначна, а відсутність виробів із скла наближає цю пам'ятку до уявлень про поселення сільського типу. До того ж, велика кількість уламків від жорен, що супроводжували знахідки кожного окремого археологічного комплексу, робить висловлене передбачення більш вагомим. Це, звичайно, попередні висновки, оскільки дослідження поселення тільки розпочато.

Поряд з комплексом знаходиться поселення в ур. «Підтополеве», де в урвищі берега потрапили залишки житлової споруди з горілими колодами. Це виявилось прекрасної збереженості давньоруське житло з майже цілою глинобитною піччю, обвугленими залишками стін і лав і прибитою цвяхами дерев'яною підлогою. Цілком можливо, лише один сезон вистояла б ця споруда і її знищило б Канівське море.

Така ж сумна участь випала на долю археологічних пам'яток поблизу с. Бучак, де знаходиться четвертий з досліджуваних нами археологічних комплексів. Його складають кілька багатошарових поселень, розташованих на береговій терасі за 1,5 км на північ від пристані. Тут відомі два городища: одне на г. Туз на березі і друге в глибині плато в ур. Городок. Біля підніжжя давньоруського городища на г. Туз знаходиться давньоруський могильник.

Протягом двох польових сезонів проводились розкопки нижньої тераси (ур. Лісницький сад) багатошарового поселення VIII-XIV ст. Тут виявлені прекрасної збереженості житла слов'янського та давньоруського часу. Під час будівництва Канівського моря всю терасу було ескарповано, що привело до ще більшої ерозії берега. На поселенні утворився гігантський зсув, який спричинив загибель культурного шару і багатьох будівель, значна ж частина давніх поселень шириною не менше 50 м в бік Дніпра опинилась під водами моря. Уздовж усього берега добре помітні лінзи об'єктів, а на березі можна побачити численні археологічні знахідки. Нам вдалось суцільною площею розкрити близько 1000 кв. м на поселенні і дослідити її слов'янські і давньоруські житлові споруди, господарчі ями і будівлі.

Серед знахідок слід відмітити литейну форму для виготовлення давньоруських прикрас типу бубенців, що свідчить про місцеве виробництво цих виробів. Велику кількість речей зібрав А. Б. Петропавловський, серед них є рідкісні нумізматичні матеріали, починаючи з римського часу аж до середньовіччя, а також перстні-печатки, скроневі кільця, сережки, лунниці.

Великою вдачею експедиції стало дослідження слов'янського житла VIII-IX ст., де на підлозі збереглось 11 майже цілих горщиків, що становить досить рідкісний закритий комплекс цього часу.

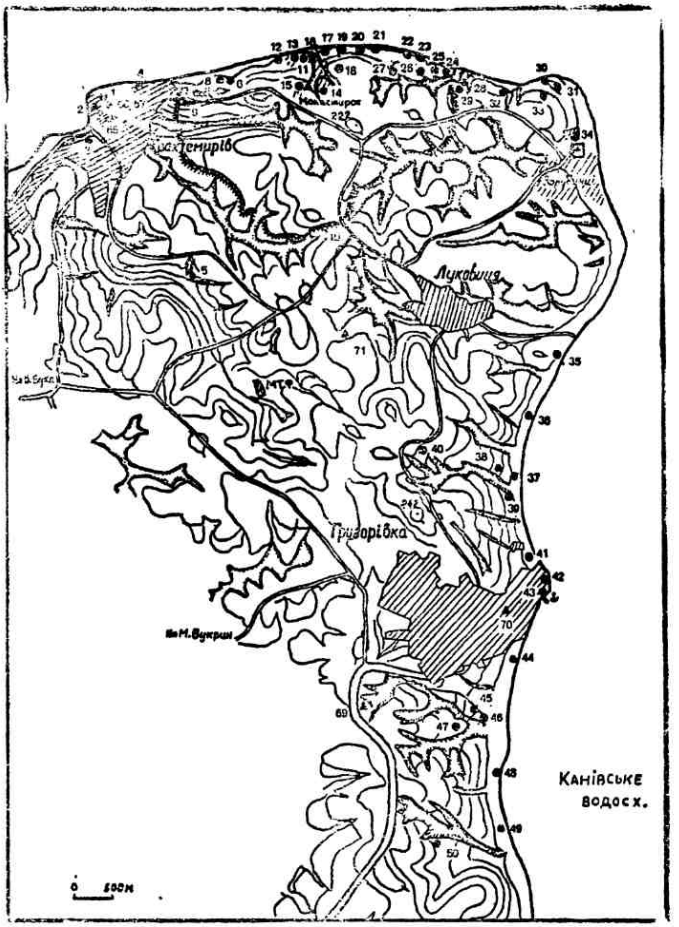
Крім робіт на поселенні, починаючи з 1986 р., проводились рятувальні роботи по дослідженню давньоруського могильника. Всього уздовж берегової смуги розкопано 40 поховань; частина трупопокладень супроводжувалась цікавими знахідками: скроневими кільцями, наконечниками стріл, перстнями, намистом.

Комплекс археологічних пам'ятників біля с. Бучак, що включає археологічні матеріали, починаючи з середини I тисячоліття до н. е., поселень VIII-IX ст., городищ і могильника XI-XIII ст. і середньовічного селища XIV-XVI ст., становить надзвичайно велику наукову цінність, його археологічне дослідження може продовжуватись десятками років подібно до розкопок античної Ольвії або Херсонесу. Маємо надію, що надання державного статусу Трахтемирівському заповіднику сприятиме збереженню і консервації цих пам'яток.

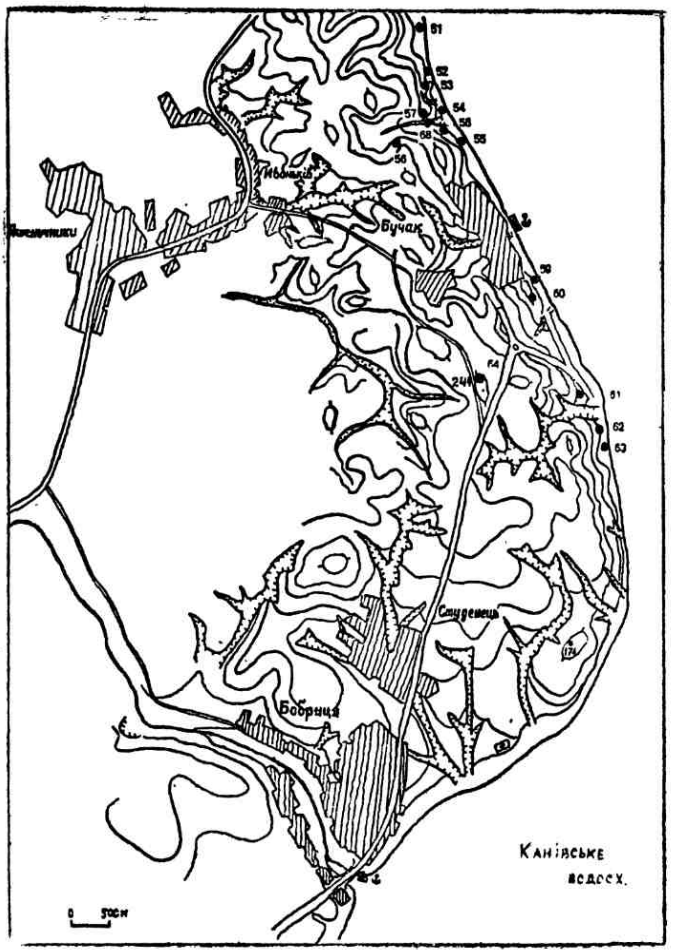
Як вже зазначалось, крім розкопок експедиція провела роботу по обстеженню і картографуванню вже відомих і виявленню нових пам'яток археології заповідної території «Трахтемирів» і підготувала карту цих пам'яток (мал. 1).

Археологічна спадщина заповідної території «Трахтемирів», незважаючи на великі втрати, спричинені Канівським морем і господарською діяльністю людини, залишається великим осередком духовної і матеріальної культури України з сивої давнини до пізнього середньовіччя. Збереження і наукове вивчення історичної спадщини є проявом цивілізованого відношення народу до своєї історії, забуття або зневага до якої веде до духовного зубожіння і варварства.

1. Е. В. Максимов, В. А: Петрашенко Славянские памятники у с. Моастирек на Среднем Днепре. — К.: Наукова думка, 1988.
2. И. Срезневский. Поучения зарубского черноризца Георгия в списке XIII в. //Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. — СПб. — 1867. — с. 51-57.
3. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864.
4. О. М. Приходнюк. Городище Халеп'є і Григорівка на Середньому Дніпрі. // Археологія. — 1980. — 33. — с. 87-95.

Мал. 1. Карта Трахтемирівського заповідника.

Перелік археологічних пам'яток Трахтемирівського заповідника:

1. Поселення і могильник пізньосередньовічного часу (XVII-XVIII ст.).
2. Поселення доби бронзи і XVII-XVIII ст.
3. Поселення доби бронзи в ур. Ярок.

4. Поселення XIV-XVI ст. на березі моря поблизу піонертабора «Салют».
5. Поселення доби бронзи в ур. Коробочки.
6. Поселення доби бронзи в ур. Яр Глибокий.
7. Поселення доби бронзи, скіфи в ур. Шпилики.
8. Поселення доби бронзи на пагорбі берега Дніпра між Трахтемировим і Монастирком.
9. Скіфське городище в ур. Малі Валки.
10. Вал скіфський (Трахтемирів — Монастирьок — Луковиця — Зарубинці).
11. Печери XI-XVIII ст. в ур. яр Печера.
12. Поселення доби бронзи на лівому березі яру Печера.
13. Місце замчища Трахтемирівського Успенського монастиря.
14. Поселення доби бронзи і раннього залізного віку в ур. Левадки.
15. Поселення скіфської доби в ур. гора Здихальня.
16. Поселення і могильник пізньосередньовічного часу (XVII-XVIII ст.) в ур. Криничівщина.
17. Поселення і могильник XVII-XVIII ст. і XII-XIII ст. під Марковою горою.
18. Городище скіфське Маркова гора.
19-20. Давньоруське та пізньосередньовічне поселення в ур. Загора.
21. Давньоруське поселення XI ст. в ур. Гончарівщина,
22. Залишки храмів XI-XIII ст. Зарубського монастиря.
23. Поселення доби бронзи, Давня Русь, XVII-XVIII ст. під Західним городищем в ур. Городок.
24. Городище зарубинецьке, VIII-X, XII-XIII ст. в ур. Городок (Труби).
25. Могильник XII-XIII ст. на Західному городищі в ур. Городок.
26. Селище VIII-X ст. в ур. Городок.
27. Поселення давньоруське в ур. Городок.
28. Могильник пізньосередньовічний та зарубинецьке поселення на горі на схід від ур. Городок.
29. Трипільське поселення на плато на захід від яру Пугачка в ур. Городок.
30. Поселення доби бронзи, ранньозалізного віку, зарубинецьке на Малій горці.
31. Поселення доби бронзи і могильник зарубинецької культури на Батуровій горі.
32. Поселення трипільське на схилі плато поблизу Батурової гори.
33. Поселення доби бронзи на мису поблизу Батурової гори.
34. Поселення доби бронзи на території школи с. Зарубинці.
35. Поселення давньоруське XII-XIII ст. поблизу с. Луковиця.
36. Поселення давньоруське і слов'янське на березі водосховища поблизу с. Луковиця.
37. Багатошарове поселення V, VII-XIV ст. в Чернечому (ур. Попове поле, Дякове поле).
38. Давньоруський могильник в Чернечому (ур. Дякове поле).
39. Городище-сховище слов'янського часу, доба бронзи в ур. Тополева гора (Свізурі).
40. Трипільське поселення в ур. Хатище.
41. Трипільське поселення на Ігнатенковій горі.
42. Зарубинецький могильник в ур. Крутий горб.
43. Давньоруське поселення на плато напроти пристані Григорівка на території сучасного села.
44. Поселення XV-XVI ст. на території колишнього цегельного заводу (південна околиця села).
45. Давньоруське городище в ур. Городок.

46. Давньоруське поселення (посад) в ур. Городок.
47. Давньоруське поселення в ур. Кут.
48. Поселення скіфське, Давня Русь в ур. Підтополеве.
49. Давньоруське поселення XI-XII ст. в ур. Ревутово.
50. Скіфське поселення в ур. Вал.
51. Давньоруське поселення в ур. під Понятовським.
52. Могильник XI-XII ст., поселення скіфське, зарубинецьке, XII-XIII ст. (поблизу Рожаної криниці).
53. Давньоруське городище на г. Туз.
54. Багатошарове поселення V-VI, VIII-IX, XI-XIII, XIV-XV ст. в ур. Рожана криниця (Лісницький сад).
55. Поселення зарубинецької культури, Давня Русь в ур. Козацький шпиль.
56. Давньоруське городище та доби бронзи в ур. Городок.
57. Поселення чорноліської культури та давньоруське на г. Гребінець.
58. Поселення пеньківської культури на схід від ур. Рожана криниця.
59. Поселення зарубинецької культури поблизу пристані Бучак.
60. Поселення I тисячоліття до н. е., VIII-X ст. на г. Лисуха.
61. Поселення скіфської доби в ур. Борисовщина.
62. Могильник зарубинецької культури Дідів шпиль.
63. Городище зарубинецької культури Бабина гора.
64. Скіфське городище на г. Віха.

П. А. ГОРІШНИЙ
м. Київ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЧИГИРИНІ

Уперше археологічні дослідження в околицях Чигирина в середині XIX ст. здійснив відомий російський археолог О. Бобринський, який дослідив ряд курганів доби бронзи та раннього залізного віку.

На початку XX ст. навколо Чигирина розкопки древніх курганів та поселень провів київський археолог В. В. Хвойка. Ним були відкриті й частково досліджені залишки оборонних споруд в Чигирині на Замковій горі та біля її підніжжя. Наслідки цих досліджень опубліковані в «Археологической летописи Южной России» (1, с. 332-334). На схилах Замкової гори В. В. Хвойка відкрив залишки великої кам'яної споруди XV-XVI ст., очевидно, рештки фортеці.

Він, зокрема, пише, що споруда йшла вглиб гори, складалась з двох паралельних стін. Відстань між ними становить 8 аршин. Товщина стіни 2 аршини, а висота 3 1/2 аршина. Як далеко ці стіни йдуть вглиб гори, невідомо. В. В. Хвойкою вони були розчищені вглиб гори лише на 4 аршини. Біля нижніх частин стін видно залишки кам'яних стовпів, що підтримували склепіння споруди. Стіни складені з великих кам'яних брил. Споруда мала цегляне склепіння, яке провалилося всередину. В завалі цегли було знайдено кілька чавунних ядер до гармат. В кладках використовувалася жолобкова або литовська цегла, розміри якої 30x15x6 см.

Біля підошви гори, на правому підвищеному березі Тясьмина В. В. Хвойка відкрив залишки іншої кам'яної споруди, значно більшої розмірами за першу. Склепіння тут також було викладене з цегли. В нижній частині стін було помічено сліди цегляної кладки, якою були облицьовані стіни. Всі ці споруди В. В. Хвойка не розкривав, обмежившись невеликими шурфами.

Цю споруду дослідник також датує XV-XVI ст. Матеріал про ці дослідження був опублікований в «Археологической летописи Южной России» (1, с. 333). На жаль, в згаданих публікаціях відсутні креслення й прив'язки, тому визначити місце знаходження цих споруд було неможливо. Відсутні також і наукові звіти про проведені В. В. Хвойкою розкопки в Чигирині.

У повоєнні роки в Чигирині в 1953 р. проводив архітектурно-археологічні дослідження доктор архітектури Г. Н. Логвин. Він також відкрив на Богдановій горі залишки потужної оборонної стіни XVI-XVII ст., викладеної з місцевого каменю-пісковику. Результати цих досліджень опубліковані в монографії Г. Н. Логвина «Чигирин-Суботів» (2).

У 1972-73 рр. археологічна експедиція в складі к. і. н. Р. О. Юри, к. і. н. П. А. Горішнього здійснила в Чигирині розвідки й розкопки. На схилах гори в шурфах і траншеях часто траплялись кахлі, уламки жолобкової цегли, фрагменти керамічного посуду XVII ст., покритого зеленою і жовтою поливами.

У траншеї № 5, закладеній по вулиці Радянській, 38, знайдено багато уламків керамічного посуду XVII ст., фрагменти кахлів, брусчата цегла. Тут виявлені залишки згорілого житла XVI-XVII ст., в якому знайдений скелет дитини, що мабуть загинула під час пожежі. В житлі знайдено дно дерев'яної діжки, фрагмент рогу благородного оленя із слідами обробки, череп корови, а також рештки підлоги та огорожі.

Ця споруда в нижньому місті Чигирина, очевидно, була знищена під час облоги Чигирина в 1677/78 рр.

З 1989 року археологічні дослідження в Чигирині відновились (3, с. 33-34). Протягом польових сезонів 1989/92 рр. Чигиринська експедиція продовжувала дослідження залишків гетьманської фортеці, а саме тюремної башти гетьмана П. Дорошенка. Розкопувалась її підземна частина. Тут відкрито три приміщення. Одне з них, мабуть, служило місцем ув'язнення, а, можливо, тут зберігалась військова скарбниця. Воно має трикутну форму. Стіни досить потужні, викладені з великих товстих кам'яних брил на вапняному розчині, вікон немає. Приміщення має вхід, що веде з іншого великого приміщення, стеля якого вимурована у вигляді склепіння. Це досить велика споруда, загальна площа якої понад 200 кв. м. Тут, очевидно, зберігались запаси пороху, свинцю, ядер тощо. Про це свідчать археологічні знахідки: тут знайдено понад 100 ядер від гаківниць та гармат різного калібру, свинцеві кулі, деталі замка від крем'яної рушниці, бойова сокира, молот, підкови від козацьких чобіт, ножі, люльки та інші побутові речі.

Приміщення з'єднувалось проходом в іншу частину підземелля, де був вихід по східцях наверх до подвір'я всередині фортеці. Тут прекрасно збереглися залишки східців, які були вмуровані в стінах, знайдено значну кількість пічних кахлів з рельєфним рослинним та геометричним орнаментом, фрагменти кераміки XVII ст.

У верхній частині стіни центрального приміщення розкриті залишки гарматних амбразур. Тут необхідно продовжувати розкопки, проте слід зразу почати консервацію відкритих споруд, щоб згодом здійснити реконструкцію.

На схилі Богданової гори було виявлено залишки фундаментів невеликої церкви. На плані П. Гордона вона зазначена як Петропавлівська церква і, за свідченням автора цього плану, тут був похований Київський митрополит, сподвижник гетьмана Петра Дорошенка Й. Тукальський та інші шляхетні особи.

Згадана церква була мурованою, майже квадратною за планом (розміри близько 7х7 сажнів) із трикутними фронтонами, високою щипцевою покрівлею, мала два входи, один розташований на бічній південній стіні, інший в північній стіні. Час побудови цього храму невідомий. За своїм зовнішнім виглядом він дещо нагадує костел, а також усипальницю Богдана Хмельницького та його родини — Іллінську церкву 1656 року в Суботові.

До наших днів збереглися сліди штучної тераси, на якій стояла церква, а під землею — залишки її фундаментів та розвалу стіни. Під час розкопок відкриті залишки фундаментів цієї церкви. Вони викладені з кам'яних брил з місцевого каменю. Товщина кладки близько 1 м. Каміння скріплені вапняним розчином і глиною. В кладці використана також жолобкова цегла. При розчистці траплялись цілі цеглини, а також кілька цеглин, скріплених вапняковим розчином, які, очевидно, були вмуровані в стіну церкви.

Із археологічного матеріалу траплялась кераміка, а також майже цілий горщик світло-сірого кольору, розписаний коричнево-червоною глиною. Знайдені кістки від людського скелета та домашніх тварин. Відкрито три стінки фундаментів церкви. Наступного сезону розкопки будуть продовжені.

У перспективі передбачається дослідити вали і рови нижнього міста, що збереглися в деяких місцях до наших днів, залишків оборонної вежі в нижньому місті, підземні ходи. Слід продовжити пошуки козацького цвинтаря XVII ст., де поховані захисники міста 1677-1678 рр., а також почати дослідження старого міста за горою.

Відкриті залишки фортеці, церкви й інших споруд в Чигирині необхідно якнайшвидше законсервувати, щоб в майбутньому розпочати їх реконструкцію.

У польовому сезоні 1993 р. Чигиринською археологічною експедицією в нижньому місті було відкрито й досліджено залишки козацького цвинтаря XVI-XVII ст., населення м. Чигирина цієї доби. Як свідчать джерела, згаданий цвинтар існував, очевидно, біля древньої церкви Чигирина в ім'я Преображення Господня, яка була збудована на місці давнішої церкви, що тут колись існувала (4).

Відкрито й досліджено 135 поховань, що датуються XVII ст. Одержаний супровідний археологічний матеріал: ковані цвяхи від домовин, підківки до чобіт, залишки керамічного світильника, свинцева куля, бронзові гудзики, намисто тощо. Могильні ями й решгки домовин зустрічались частіше на більшій глибині при поглибленні розкопу.

Під час розкопок встановлено, що цвинтар мав три періоди функціонування, що простежено по трьох рівнях залягання відкритих тут поховань. Найдавніші з них поховані на глибині 120-130 см від сучасної поверхні, а пізніші — на глибині 30-40 см.

Простежена велика кількість травмованих людей, що були поховані на цьому кладовищі. На багатьох скелетах є сліди від ударів шаблею чи іншою холодною зброєю. На кількох черепах помітні сліди травм. Деякі черепи пробиті свинцевими кулями, одна з яких виявлена нами в щелепі похованого. Можливо припустити, що більшість похованих були вирізані під час набігів турок і татар, які майже повністю знищували тоді місцеве населення.

Крім згаданих поховань і матеріалів, що їх супроводжували, багатий і різноманітний археологічний матеріал XVI-XVII ст. дали нам дві господарські ями, відкриті в південно-східному куті розкопу № 1 в квадратах № 1, 2, 10а, 20а. Тут знайдено велику кількість керамічних виробів (козацькі люльки, горщики, кухлі, сковорідки, миски, кришки, вироби із скла і металу та ін.). Переважна кількість цього матеріалу датується другою половиною XVII ст. (Мал. I, II).

Необхідно підкреслити також, що більшість поховань була знищена ямами і траншеями ще в кінці XVII — початку XVIII ст., коли почалось будівництво комплексу «Присутственных мест».

Отже є всі підстави продатувати відкриті нами залишки цвинтаря XVII ст.

Слід підкреслити, що культурний шар на всіх пам'ятках Чигирина сильно перемішаний, практично знищений. На горі він був знищений кам'яним кар'єром, який тут існував досить тривалий час, а в нижньому місті різними оборонними спорудами та житловим будівництвом. У значній мірі культурний шар нижнього міста був знищений також під час перепланування вулиць і площ древнього Чигирина, яке було здійснено в середині XIX ст. Майже на всіх розкопах і в траншеях траплявся більш пізній археологічний матеріал переважно XVI, XVII, XVIII ст.

Із ранніх матеріалів як на горі, так і в нижньому місті за весь час досліджень трапилась незначна кількість дрібних фрагментів ліпної кераміки доби бронзи та окремі уламки давньоруської кераміки.

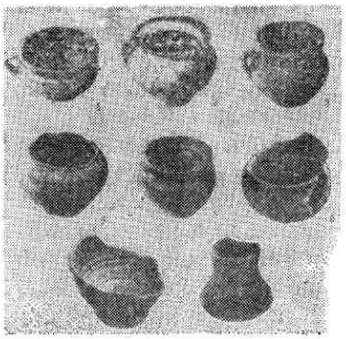
Археологічними розвідками в Чигирині виявлені залишки оборонних валів і ровів, зафіксовано підземну частину мурованої з каменя оборонної стіни та залишки земляних споруд на схилах Богданової гори, що входили в систему укріплень фортеці.

1. Исследование статков старинных сооружений в г. Чигирине. //Археологическая летопись Южной России. — № 5. — 1903..

2. Логвин Г. Н. Чигирин-Суботів. — К., 1954.

3. Горішний П. А. Археологічні дослідження в Чигирині. // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні. — Вінниця, 1990.

4. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864.

Мал. 1

Мал. 2

Мал. 1. Глиняний посуд з козацького цвинтаря в центрі Чигирина. XVII—XVIII ст.

Мал. 2. Глиняні люльки з козацького цвинтаря в центрі Чигирина. XVII-XVIII ст. (мал. Одокієнко І. А.).

Л. В. ШКУЛЕТА
м. Черкаси

ОГЛЯД АРХЕОЛОГІЧНИХ КОЛЕКЦІЙ З ФОНДІВ ЧЕРКАСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

В археологічному фонді музею зберігається біля 5 тис. експонатів. Як правило, це матеріали із розкопок та розвідок археологічних експедицій ІА АН України та Черкаського обласного краєзнавчого музею, які надійшли в фонд протягом останніх 20-и років. Значна їх частина опублікована, визначено їх наукове значення. Автор не ставить за мету дати аналіз всіх археологічних колекцій, а лише найбільш повних та унікальних за своєю науковою значущістю.

Колекції більш раннього періоду, зокрема, довоєнного часу, майже не збереглися. А ті матеріали, які є в наявності, не мають точних даних про своє походження. Все це було втрачено під час II світової війни. Як відомо, більша частина музейних експонатів була евакуйована і не повернулась у фонди музею. На даний час неможливо навіть простежити, які точно археологічні колекції формували наш фонд. Лише в деяких джерелах можна знайти окремі згадки про археологічні надходження до нашого музею до війни. Так, в матеріалах до складання археологічної карти «Памятники черняховской культуры на территории УССР» О. М. Махно зазначається, що в Черкаський музей надійшли миска, горщик, дві шпильки, дві намистини, глечик, дворучний глечик і т. ін., які були знайдені під час археологічних розкопок в могильнику поблизу с. Червона Слобода Черкаського району (11, с. 61). В даний час в картотеці наших фондів ці матеріали не значаться.

Найбільш чисельна колекція відноситься до періоду трипільської культури (IV-III тис. до н. е.). Основу колекційних зібрань цієї епохи складають матеріали поселень-гігантів Тальянки, Майданецьке, Доброводи, Веселий Кут та поселень Гребенюків Яр, Гордашівка, Миропілля з розкопок Круца В. О., Рижова С. М., Шмаглія М. М., Відейка М. Ю., Цвек О. В.

У фондах зберігаються також матеріали розвідок з поселень Васильків, Буда-Орловецька, Носачів, Томашівка та ін. Більша частина згаданих вище поселень відноситься до другої половини середнього початку пізнього Трипілля (BII/CI). 18, 13). Лише поселення Гребенюків Яр відноситься до раннього періоду існування трипільської культури (2, с. 195).

Основну масу знахідок складає кераміка. В переважній більшості — це столовий та кухонний посуд, покритий ангобом оранжево-коричневих тонів та розписом коричневою та чорною фарбами. Зустрічаються екземпляри з заглибленим орнаментом.

Чітко вирізняється група крупних посудин. Це зерновики (Доброводи, Тальянки), вази грушовидної форми (Миропілля), миски великих розмірів конічної і напівсферичної форм (Томашівка, Майданецьке). Велику групу складають біконічні горщики, різні за розміром та орнаментацією (Тальянки, Майданецьке, Доброводи), кубки (Тальянки, Майданецьке, Доброводи, Васильків).

Зустрічаються в музейній колекції кратери (Гордашівка, Шкарівка), миски середніх та малих розмірів, кришки — з заглибленим орнаментом та неорнаментовані (Веселий Кут, Тальянки), амфори, чаші (Тальянки), кухонний ліпний посуд (Тальянки, Веселий Кут, Майданецьке), культовий посуд на чотирьох ніжках (Тальянки, Майданецьке). Велика кількість фрагментів різноманітного керамічного посуду, переважно з поселень Тальянки, Доброводи, Майданецьке.

Колекція трипільської пластики нараховує декілька десятків екземплярів антропоморфних та зооморфних статуеток, саночок, модельок жител (як правило, фрагментовані). Серед антропоморфної пластики перевагу мають жіночі статуетки (Гребенюків Яр, Васильків, Доброводи, Майданецьке). Особливо цікава статуетка із Василькова (А-633) з зображенням зачіски з довгим волоссям та чітко проробленим торсом. (Збереглася її верхня частина).

У фондах знаходиться велика кількість відтяжок від ткацького верстата округлої форми з розкопок поселення Тальянки.

Колекція трипільської крем'яної та кам'яної індустрії складається з різнотипних знарядь праці: кам'яних сокир, тесел прямокутної і трапецевидної форм, долот, сокир-молотів, відбійників, зернотерок, курантів, крем'яних ножевидних пластин, мікролітів, скребків, фрагментів крем'яних серпів (Майданецьке, Тальянки, Васильків, Буда Орловецька).

У невеликій кількості вироби з кістки: мотики з рогу оленя, проколки.

Вироби з металу представлені лише одним екземпляром — мідна сокирка з поселення Майданецьке.

До числа унікальних музейних колекцій можна віднести старосільський скарб, який датується пізнім періодом епохи бронзи (17, с. 222-224; мал. 1). Знайдений на околиці с. Старосілля Городищенського району в 1965 р. В його складі було дев'ять предметів — сім кельтів, долото, браслет. Два кельти не збереглися, решта — представлені в експозиції нашого музею.

Цікавий за своїм змістом комплекс матеріалів із кургану під назвою «Козацька могила» м. Городища, досліджений Середньодніпровською археологічною експедицією Черкаського краєзнав-

чого музею в 1980 р. (3, с. 47-58).

У комплексі — горщик ямної культури, з невисокими майже прямими вінцями, чітко вираженими плечиками, приземкуватим яйцеподібним тулубом. У верхній його частині розміщені попарно псевдовушка з горизонтальними проколами, орнаментований у вигляді відбитків шнура, що утворюють трикутники, повернуті вершинами в протилежні боки.

У середньодніпровських похованнях знайдено дві посудини: це тонкостінний горщик з кулевидним тулубом, невисокими прямими, відігнутими назовні вінцями і округлим дном, орнаментований п'ятьма горизонтальними рядами відбитків шнура ялинкової композиції, горщик невеликих розмірів з плоским денцем, майже прямими вінцями, перегином у верхній частині тулуба.

Крім керамічних виробів увагу привертає намисто із трьох просвердлених іклів вовка або собаки і двох кістяних намистин — нарізок з поховання ямної культури.

У фондах зберігається колекція матеріалів, знайдених в кургані біля с. Носачів Смілянського району, який дослідниками датується періодом чорноліської культури.

Серед знахідок — вудила бронзові, двокільчаті псалії, бронзові бляхи (6 шт.), бронзові ажурні пряжки прямокутної форми, кістяні бляшки, зроблені у вигляді чотирипелюсткової розетки, бронзові наконечники стріл (5 екз.), залізний наконечник списа з пером листковидної форми, залишки меча — інвентар воїна, що був похований в кургані в дерев'яному склепі (9, с. 174-179).

Унікальними і найбільш цінними речами з Носачева є бронзові ажурні пряжки. Досить суттєвим є те, що зображення таких пряжок вдалося виявити серед прикрас коней на ассірійських рельєфах. Так, подібними пряжками прикрашена збруя у коня на рельєфі палацу Саргона II (722-705 рр. до н. е.) в Харсабаті. Ці прикраси дали змогу датувати поховання Носачівського кургану VIII-VII ст. ст. до н. е.

Крім інвентаря воїна-вершника була передана частина дерев'яного перекриття від дерев'яного склепа, де був похований небіжчик.

Достатньо виразна і різноманітна за своїм змістом колекція, що відноситься до скіфської доби (VII-III ст. ст. до н. е.). Це знахідки із скіфських городищ (Трахтемирівське із розкопок Г. Т Ковпаненко, Мотронинське із розвідок Г. П. Ребедайла і В. П. Григор'єва, біля с. Орловець із розвідок І. П. Гуріненка і В. П. Григор'єва та ін.) та поховальних пам'яток (кургани біля с. Гладківщина — розкопки Григор'єва В. П., с. Флярківка — розкопки Ковпаненко Г. Т. с. Стеблів — розкопки В. І. Клочка та М. Ю. Відейка).

Колекція із Трахтемирівського городища (VII-VI ст. ст. до н. е.) складається із зібрань різних років (7, с. 142.). Це глиняні прясліця різної форми, глиняні «котушки», чотири глиняних горщики, залізний ніж, шило, три бронзові шпильки, бронзовий браслет. Вироби з кістки: кістяне лощило, кістяні проколки, молоток, гребінь з художньою обробкою, кістяні «овали» (знаряддя праці для обробки шкіри), фрагмент рогу із слідами обробки.

У результаті досліджень кургану № 2 (1982 р.) біля с. Гладківщина експедицією Черкаського краєзнавчого музею було виявлено унікальне по своїй збереженості поховання воїна-дружинника V ст. до н. е.. В 1984 р. була проведена консервація і реставрація інвентаря поховання. В даний час ці матеріали експонуються в експозиції музею.

Серед знахідок — сагайдачний набір бронзових трилопатевих наконечників стріл (148 екз.), короткий залізний меч з метеликоподібним перекриттям і зооморфним кігтевидним антенним навершям, три залізних гостролистих наконечники списа, підтоки, бронзовий казан із скелетом ягняти, срібна нашивна пластина, ворварки, унікальний по своїй повноті комплект захисного панцирного обладунку (4, с. 96-100).

Комплекс знахідок із курганів № 3, № 4 біля с. Гладківщина (1983 р.), які датуються VII-VI ст. ст. до н. е. (5), курганного кладовища скіфського часу біля с. Стеблів VII-IV ст. ст. до н. е. (7, с. 148) та кургану біля с. Флярківка VI ст. до н. е. (8, с. 107-113) — важливе джерело в плані вивчення скіфської матеріальної культури.

Це — бронзові культові навершя у вигляді бубонця, пустотілого в середині, увінчаного фігуркою оленя з підігнутими ногами, в середині кожного з них знаходяться дві залізні кульки, які створюють сильний дзвін при струшуванні (4 шт.); дворучний бронзовий казан, який має форму напівсферичної чаші, ніжка якого втрачена ще під час користування; бронзове дзеркало у вигляді плоского, круглого диска; кам'яне блюдо овально-яйцевидної форми з низьким бортиком, бронзова цвяхоподібна сережка; золота намистина; черпаки чорнолощений та грушовидної форми з петлевидними ручками та ін. (Гладківщина).

Два залізних культових навершя у вигляді бубонців з дзьобоподібним закінченням вгорі і кулькою всередині, разок скляного намиста; дві намистини із мушлі каурі, залізні ножі; ліпна та гончарна миски; черпак з глибокою чашечкою, прикрашений косими насічками; мініатюрний черпак з плоским дном та ін. (Флярківка).

Крім побутових речей та прикрас в поховальних комплексах знайдено чисельний комплект скіфської зброї та військового спорядження. Це мечі, велика кількість наконечників стріл різного

типу, залізні та кістяні ворварки (Гладківщина, Стеблів).

Багатий набір кінської збруї (вудила, псалії, нащічники, налобники з стилізованим зображенням голів та лап різних тварин); військового спорядження (залишки пластинчастих панцирів, наконечники дротиків, списів, бойовий молот); ліпна та гончарна кераміка (корчаги, горщики, миски, вазочки), предмети імпорту (античні амфори) знайдено в Стеблівському комплексі, де було розкопано і досліджено 15 курганів скіфської доби та знайдено матеріал періоду існування ямної та чорноліської культур.

Колекція сарматського часу, на жаль, обмежується невеликою кількістю випадкових знахідок та вишуканим набором речей із сарматського жіночого поховання поблизу с. Баштечки Жашківського району, яке було розкопане в 1979 р. Середньодніпровською експедицією ІА АН УРСР під керівництвом І. І. Артеменка. Речі з кургану на поч. 80-х рр. були передані в фонд нашого музею. Це — курильниця ліпна з розширеним доверху тулубом і п'ятьма кільцевими горизонтальними валиками, курильниця невеликих розмірів бочкоподібної форми, яка вставлялася всередину попередньої; сіроглиняний одноручний гончарний глечик, червонолакова тонкостінна чаша напівсферичної форми на кільцевому піддоні, мілка червонолакова тарілочка з вертикальним бортиком, дисковидне дзеркало з плоскою основою; пронизки із рожевого коралу та ін.

Особливу увагу привертає бронзовий кубок із злегка випуклим тулубом на кільцевому піддоні. Зовні по вінцях прикрашений орнаментом із спарених вертикальних насічок, нанесених по всій окружності верхнього краю, нижче поясок із розімкнутих ґудзиків напівовалів. Значна частина тулуба поїдена корозією, форма повністю відновлена в результаті реставрації. На території Східної Європи подібний кубок зустрічається вперше (1, с. 144-151, мал. 2).

Вагомою в усіх відношеннях є колекція матеріалів, які відносяться до періоду історії стародавніх слов'ян. Значне місце серед них займають археологічні знахідки із загальновідомого городища Монастирьок. У процесі багаторічних розкопок експедиції ІА АН УРСР під керівництвом Е. В. Максимова та В. О. Петрашенко був отриманий різнопланово археологічний матеріал, починаючи з енеолітичної трипільської культури, епохи бронзи, скіфського часу, зарубинецької культури, слов'янської доби VIII-X ст. ст.; XII-XIII ст. ст. (періоду існування літописного Зарубу). (10). В фондах зберігаються знахідки з розкопок 1974, 1979, 1982, 1984 рр.

Зарубинецькі матеріали включають фрагменти кераміки різних типів, які налічують більше 10 тис. екземплярів, а також фрагментів античних амфор і столового посуду. Імпортні вироби

дають можливість датувати поселення від III-II ст. ст. до н. е. — по II ст. н. е.

Виділяється серед зарубинецького керамічного комплексу чорнолощена кераміка, яку дослідники називають своєрідною візитною карткою цієї культури.

Перевагу мають горщики з високим і округлим плечем з крупним, плавно відігнутим назовні вінчиком, зустрічаються екземпляри, прикрашені по плічках трьома — чотирма підковоподібними наліпами, нижня частина яких циліндричної форми; гостроребериі горщики, фрагменти чорнолощених мисок різної форми, крупні горщики і корчаги з високим і округлим плечем, великим і плавно відігнутим назовні вінчиком; фрагменти кришок для горщиків і корчаг, фрагменти сковорідок і ін.

Досить чисельна колекція прясел, що, як правило, мають біконічну форму, зрідка — трикутної форми в перерізі або плоскі, виготовлені із стінок розбитих чорнолощених горщиків або античних амфор.

Вироби із заліза — це знаряддя праці, предмети домашнього вжитку. У великій кількості знайдені залізні ножі різної довжини з прямою спинкою — серпи з нерівномірною і невеликою вигнутістю леза, риболовецькі гачки, мотика з вузьким лезом, залізні кільця так званого латенського типу, які служили для кріплення коси до дерев'яної рукоятки.

Бронзові вироби — фібули середньолатенської і пізньолатенської схем (10, с. 70); шпильки, бронзові браслети з вільними кінцями, каблучки спіралевидної конструкції, латенська залізна шпора і ін.

Матеріали слов'янського поселення періоду VIII-X ст. ст., як і матеріали попередньої культури, в переважній більшості складаються із фрагментів ліпної кераміки з жорсткою поверхнею, як правило, буро-коричневого, рідше сірого, інколи червоного кольорів. Найбільш поширеною формою залишається горщик. Крім того, зустрічаються уламки або розвали сковорідок (зовні нагадують сучасні блюда), глиняні сушилки — дечка, миски, миски-цідилки. Поряд з ліпним поширюється гончарний посуд.

Невелику колекцію складають пряслиця, як правило, біконічної або овальної форми.

Досить різноманітні вироби з металу. Найбільш масовими знахідками є ножі з прямою спинкою, зустрічаються тесла, різці. Зброя представлена черенковими ланцетовидними наконечниками стріл.

Серед прикрас виділяються браслети, обручки, підвіски. Зустрічаються вироби із кістки, скла і каменю. Це гребені, кістяні

амулети, скляні пронизки, намистини, жорна, точильні бруски, розтиральники.

На поселенні знайдені арабські дірхеми VIII-IX ст. ст.

Основу колекції, що відноситься до періоду існування черняхівської культури (II-V ст. н. е.) складають знахідки Масловського могильника (12), поселення Леськи (16), колекція кераміки із с. Стецівка Корсунь-Шевченківського району.

Матеріали Масловського могильника — найбільш значна колекція довоєнного часу, яка збереглася в фондах. Сам могильник був виявлений в 1926 р. Д. І. Бочковим, першим директором Черкаського краєзнавчого музею і досліджений в цьому ж році П. І. Смолічевим. В 1928-1929 рр. дослідження були продовжені Гамченком С. С. В нашому архіві зберігся його звіт про розкопки за 1928 р. (6, с. 1-35).

Аналізуючи керамічний комплекс могильника, перш за все можна відзначити різнотипність посуду та різноманітність його форм.

Миски великих і малих розмірів, поставлені на маленькі, але добре зроблені основи. Є серед них високі і низькі, у вигляді конуса. Виділяються миски-вази з 3-ма ручками, схожі на деякі римські червоно-лакові чаші I-III ст. н. е. Глечики з двома невеликими ручками біля самого горла, які мають схожість з античними амфорами, по формі наближаються до кулі; глечики з вузьким горлом, довгою шийкою та однією довгою ручкою. Горщики округлої, видовженої або приземкуватої форми, кухлі, кубки, чашки.

Перевагу має гончарний лискований посуд, як правило, сірого, зрідка чорного кольорів. Лінний посуд зустрічається в меншій кількості, здебільшого це горщики.

Кераміка прикрашена різноманітним орнаментом, характерним для черняхівської культури (15), але значна кількість виробів неорнаментована.

Крім керамічних виробів знайдено вироби з металу: залізні ножі, бронзові фібули, пряжки; кістяні вироби: гребені, кістяні підвіски; прикраси: намистини з пасти, скла, сердоліку, коралів, підвіски з морської черепашки, вироби з скла і ін. Датується Масловський могильник II-V ст. н. е. (12, с, 162).

Одним із попередників майбутніх міст середнього Подніпров'я було городище поблизу с. Пастирське Смілянського району. Дослідження цього унікального пам'ятника проводились ще в 1898, 1949, 1955 рр. (13, с. 136), але, на жаль, фонди музею не мають матеріалів археологічних розкопок цих років. Тому особливу цінність становлять колекції за 1990, 1991, 1992 рр. з цього городища,

передані експедицією ІА АН України під керівництвом О. М. Приходнюка.

Серед керамічного матеріалу — фрагменти товстостінного ліпного посуду з защипами по вінцях та кружального лощеного посуду пастирського типу сірого та чорного кольорів.

Особливу увагу привертають дві амфори кулястої форми з тіста світло-коричневого кольору та опуклобокий зерновик пастирського типу, які виділяються своїми крупними розмірами (1990 р.); горщики опуклобокі з короткими відігнутими вінцями (1991 р.); ліпні горщики сіро-коричневого кольору з жорсткою поверхнею (1990 р.) Досить значна колекція прясел біконічної або округлої форми (1991, 1992 рр.).

Крім виробів з глини на Пастирському городищі знайдено речі з чорних та кольорових металів, вироби з бурштину та каменю (14).Це залізні знаряддя праці: долото, тесло, ножі, шила, серп, кільця; інструменти ювеліра з ювелірної майстерні: молоток-сокирка, залізний пробійник, матриця для браслету, дрібні фрагменти міді (55 шт); прикраси срібні: браслет, підвіска; бронзові: ажурна прикраса, антропоморфна фібула; залізні пряжки, керамічні та пастові намистини, точильні бруски та ін.

Серед них слід відмітити скарб 1992 р. Це — комплект жіночих срібних прикрас, які жінка одягала одночасно. Серед знайдених речей — дві фібули у вигляді пластин з мотивами псевдозерні по краю, дві пари підвісок ліхтарикоподібних, пара зіркоподібних підвісок, виконаних в техніці лиття та ін. (14), Датується поселення др. пол. VII ст. до н. е. — VIII ст. н. е.

Крім колекційних зібрань у фондах музею зберігаються і окремі надходження з розвідок та випадкові знахідки, які мають не менш цінне наукове значення. Це трипільська антропоморфна статуетка, виготовлена із червоної глини (А-117). Збереглася нижня частина (мал. 1). По класифікації А. П. Погожевої її можна віднести до підтипу С3 (19, с. 21). Місце і час знаходження статуетки невідомі. Походить із ранніх зібрань наших фондів.

Висота статуетки — 21,5 см; діаметр основи — 11 см.

Мідний ніж з вигнутою спинкою, виконаний в техніці лиття в двоматричній формі з наступним розковуванням леза та його заточкою. Знайдений поблизу с. Гладківщина Золотоніського району в 1985 році. Згідно картотеки музею відноситься до періоду пізньої бронзи (мал. 2, 3).

Довжина ножа — 22,2 см.

Залізний скіфський кинджал архаїчного типу з прямим брусковидним навершям і серцевидним перехрестям, вузьким двосічним клинком, який плавно звужується на кінець з чітко виділеною

по середині нервюрою, прямокутної форми руків'я оснащені по краях рельєфними валиками (мал. 2,2). Знайдено біля с. Кобиляки Звенигородського району в 1989 р. Датується VII-VI ст. ст. до н. е. Довжина кинджала — 39 см; довжина клинка — 28 см; ширина в основі — 24 см.

Залізний скіфський кинджал з двосічним клинком витягнутої трикутної форми, ромбічним в перерізі, руків'ям в антенним зооморфним навершям і вузьким метелико-підтрикутним перехрестям. Краї руків'я прикрашені потовщеними рельєфними валиками. В середній частині руків'я і на перехресті прослідкуються сліди орнаменту (мал. 2,1). Знайдено в лісі, в лисячій норі біля с. Курилівка Канівського району в 1986 р. Датується IV ст. до н. е. Довжина зброї — 48 см, довжина леза — 36 см, ширина в основі — 4,5 см.

П'ятипальчаста бронзова фібула. Випадкова знахідка біля с. Чапаївка 1985 р. (мал. 3).

Огляд найбільш цікавих колекцій археологічних фондів музею та окремих знахідок дає можливість активізувати їх використання в науковому обігу, сприятиме більш предметному та об'єктивному дослідженню найдавніших маловідомих сторінок історії Черкащини.

1. Артеменко И. И., Левченко Б. М. Сарматское погребение у с. Баштечки Черкасской области //СА — 1983. — № 2 — с. 144-151.

2. Бурдо Н. Б. Новые исследования раннетрипольского поселения Гребенюков Яр //Раннеземледельческие поселения — гиганты трипольской культуры на Украине. Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки, 1990. — с. 195-200.

3. Григор'єв В. П. Курган бронзового віку в м. Городище Черкаської області // Археологія — 1986. — № 56. — с. 47-58.

4. Григорьев В. П. Погребение скифского воина-дружинника у с. Гладковщина в Лесостепном Приднепровском Левобережье // Проблемы археологии скифо-сибирского мира (социальная структура и общественные отношения). Тезисы всесоюзной археологической конференции. — Кемерово, 1989. — с. 96-100.

5. Григорьев В. П. Отчет о раскопках курганов у с. Гладковщина Черкасской области в 1993 году // НА ИА АН Украины.

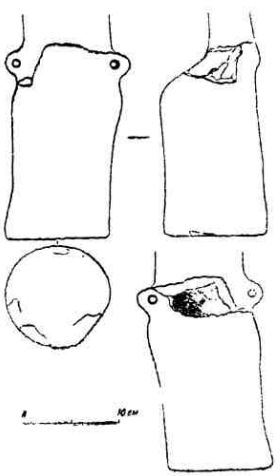
6. Гамченко С. С. Археологічні досліди року 1928 на Шевченківщині. Рукоп. — Архів ЧКМ — № 3668.

7. Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А, Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья. — Киев: Наук. думка, 1989.

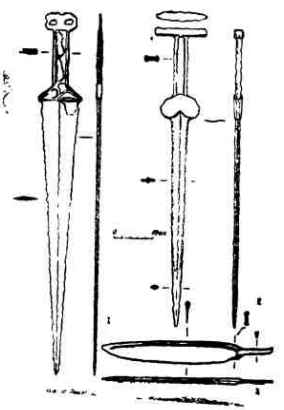
8. Ковпаненко Г. Т. «Червона Могила» у с. Фляровка // Древности Евразии скифо-сарматского времени. — М.: Наука, 1984. —с. 107-113.

9. Ковпаненко Г. Т. Носачевский курган VIII-VII вв. до н. э. // Археологія. — 1966. Т. 20. с. 174-179.

10. Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники в с. Монастырек на Среднем Днепре. — Киев.: Наукова думка, 1988.
11. Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР //МИА — № 82.
12. Петров В. П. Масловский могильник на р. Товмач (по материалам раскопок П. И. Смоличева и С. С. Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг.) // Древности эпохи сложения восточного славянства. — МИА. — 1964. № 116. — с. 118-167.
13. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я. VI-IX ст. н. е. — Київ: Наук. думка, — 1980.
14. Приходнюк О. М., Вакуленко Л. В. Звіт про роботу Пастирської експедиції в 1992 р. // НА ІА АН України.
15. Сымонович Э. А. Орнаментация черняховской керамики // Древности эпохи сложения восточного славянства. — МИА. — 1964. — № 116. — с. 270-361.
16. Сымонович Э. А. Отчет о работах Черкасского отряда кременчугской Древнерусской экспедиции 1958 года. — Фонды ЧКМ. — НД — 366.
17. Телегин Д. Я. Старосельский клад поздней бронзы из Черкасской области. // СА. — 1982. — № 1. — с. 222-224.
18. Шмаглий Н. М.. Видейко М. Ю. Крупные трипольские поселения и проблема ранних форм урбанизации. // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тез. докл. I полевого семинара — Тальянки, 1990. — с. 12-16.
19. Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983.

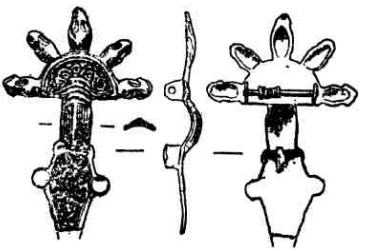

Мал. 1

Мал. 2

Мал. 1. Трипільська антропоморфна статуетка.
Мал. 2. Металеві вироби із фондів музею:
1—2 — скіфські кинджали,
3 — мідний ніж.

Мал. 3

Мал. 3. П'ятипальчаста бронзова фібула.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Безсонова Світлана Сергіївна — старший науковий співробітник ІА АН України, канд. істор. наук.

Гірник Іван Павлович — старший лаборант Археологічної інспекції.

Білецька Ольга Віталіївна — старший науковий співробітник Археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації.

Гладких Михайло Іванович — доцент, зав. кафедрою археології, етнографії і музеєзнавства Київського університету ім. Тараса Шевченка, докт. істор. наук.

Горішний Павло Андрійович — старший науковий співробітник ІА АН України, канд. істор. наук.

Григор'єв Володимир Павлович — старший науковий співробітник Археологічної інспекції, начальник Черкаської Лівобережної археологічної експедиції.

Демартіно Андрій Павлович — зав. відділом історії Черкаського краєзнавчого музею.

Деткін Антон Володимирович — старший лаборант Черкаської Лісостепової археологічної експедиції.

Ластовський Валерій Олександрович — зав. відділом історії Черкаського краєзнавчого музею.

Нераденко Тетяна Миколаївна — зав. відділом археології Черкаського краєзнавчого музею, канд. істор. наук.

Нерода Віра Володимирівна — старший науковий співробітник Археологічної інспекції.

Петрашенко Валентина Олексіївна — старший науковий співробітник ІА АН України, канд. істор. наук.

Приходнюк Олег Михайлович — старший науковий співробітник ІА АН України, докт. істор. наук.

Рижов Сергій Миколайович — аспірант кафедри археології, етнографії і музеєзнавства Київського університету ім. Тараса Шевченка.

Скорий Сергій Анатолійович — старший науковий співробітник ІА АН України, канд. істор. наук.

Сиволап Лариса Григорівна — науковий співробітник відділу ар-

хеології Черкаського краєзнавчого музею.

Сиволап Михайло Павлович — начальник Черкаської Лісостепової археологічної експедиції.

Суховий Микола Олександрович — начальник Археологічної інспекції.

Телегін Дмитро Якович — старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства Академії наук України і українського товариства охорони пам'яток історії та культури, докт. істор. наук, професор.

Цвек Олена Василівна — старший науковий співробітник ІА АН України, канд. істор. наук.

Шкулета Людмила Вадимівна — старший науковий співробітник відділу археології Черкаського краєзнавчого музею.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ:

АЛЮР — Археологическая Летопись Южной России.

АНУ — Академія наук України.

АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа.

ВДИ — Вестник Древней истории.

ВССА — Вопросы скифо-сарматской археологии.

ВУАК — Всеукраїнська археологічна комісія.

ІА АН — Інститут археології АН України.

ИАК — Известия Археологической Комиссии.

ИИМК — Институт истории материальной культуры.

КС — Киевская старина.

КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры.

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.

НА ІА АН — Науковий архів Інституту археології Академії наук України.

СА — Советская археология.

САИ — Свод археологических источников.

СЭ — Советская этнография.

УТОПІК — Українське товариство охорони пам'яток історії та культури.

ЧИОНЛ — Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.

ЧКМ — Черкаський краєзнавчий музей.

ББК 84 Ук. 7
А 87

Археологічні дослідження на Черкащині/ — Ч: облредвидав «Сіяч», 1995. — с. 136.

0504000000
95 без оголош.

ISBN 5:7707—6746—4

Науково-популярне видання

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЧЕРКАЩИНІ

Техн. редактор С. П. Левченко

Коректор А. І. Новицький.

Здано до набору 24.05.94. Підп. до друку 25.07.95, Формат 60х84 1/16. Папір друк. № 1. Гарн. літ. Вис. друк. Умовн. друк. арк. 8,23. Умов. фарбовідб. 8,32. Обл.-вид. арк. 11,66. Тираж 1000. Вид. № 13. Зам. 2529. Ціна вільна.

Облредвидав «Сіяч», 257000 Черкаси, Ільїна, 226.
Видавничо-поліграфічне підприємство «Родень».
258300 м. Канів, вул. Енергетиків, 24.